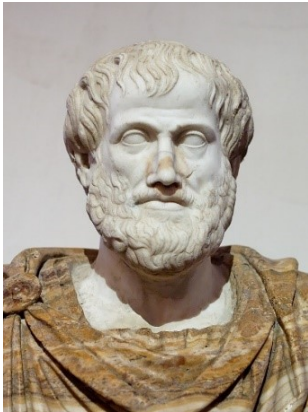

Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Αρχαία Ελληνικά

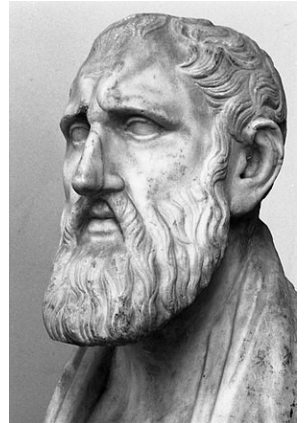
Ομάδα Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ'
Λυκείου

ΦΑΚΕΛΟΣ ΥΛΙΚΟΥ Θεματικές Ενότητες 5-6

Ο άνθρωπος μέσα στην πόλη - η
πολιτική αρετή

Ο άνθρωπος πολίτης του κόσμου
- η νέα οικουμένη

**Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις Παράλληλα
Κείμενα - Ασκήσεις**

Αναθεωρημένη

Έκδοση 2025

Για το μάθημα της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας της Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου μπορείς να αναζητήσεις υποστηρικτικό υλικό στην παρακάτω ηλεκτρονική διεύθυνση (δεν απαιτούνται κωδικοί):

<https://eclass03.sch.gr/courses/5012017103/>

ή να σαρώσεις το QR απευθείας.

Αυτό το έργο © 2025 του Ιωάννη Παναγιώτη Αμπελά έχει άδεια χρήσης. Για να δείτε ένα αντίγραφο αυτής της άδειας, επισκεφθείτε τη διεύθυνση <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Σημείωση: Οι προτεινόμενες Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις περιλαμβάνουν και Θέματα από την πλατφόρμα της Τράπεζας Θεμάτων Διαβαθμισμένης Δυσκολίας που αναπτύχθηκε (MIS5070818-Τράπεζα Θεμάτων Διαβαθμισμένης Δυσκολίας για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Γενικό Λύκειο-ΕΠΑΛ) και είναι διαδικτυακά στο δικτυακό τόπο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.) στη διεύθυνση (<http://iep.edu.gr/el/trapeza-thematon-arxiki-selida>). Ο Ι.Π. Αμπελάς είχε τον συντονισμό και την ευθύνη της επιστημονικής ομάδας των Θεματοδοτών που εκπόνησαν τα Θέματα για το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών ΓΕΛ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ3

Διδακτική Ενότητα 16 - Η πόλις.....5

Εισαγωγικές επισημάνσεις 5

Ερμηνευτικές επισημάνσεις 6

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις..... 17

Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς 17

Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς 18

Ερωτήσεις συσχετισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα ... 18

Ασκήσεις λεξιλογίου..... 21

Διδακτική Ενότητα 17 - Ο άνθρωπος ζῶν πολιτικόν.....22

Εισαγωγικές επισημάνσεις 22

Ερμηνευτικά σχόλια 22

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις..... 27

Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς 27

Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς 27

Ερωτήσεις συσχετισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα ... 27

Ασκήσεις λεξιλογίου..... 29

Διδακτική Ενότητα 18 - Η αρχή της πλειοψηφίας.....30

Εισαγωγικές επισημάνσεις 30

Ερμηνευτικές επισημάνσεις 31

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις.....	36
Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς	36
Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς	36
Ερωτήσεις συσχέτισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα ...	36
Ασκήσεις λεξιλογίου.....	38
Διδακτική ενότητα 21 - Η νέα οικουμένη	39
Εισαγωγικές επισημάνσεις	39
Ερμηνευτικές επισημάνσεις	40
Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις.....	51
Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς	51
Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς	52
Ερωτήσεις συσχέτισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα ...	52
Ασκήσεις λεξιλογίου.....	54
Ενδεικτική Βιβλιογραφία - Δικτυογραφία	56

Διδακτική Ενότητα 16 - Η πόλις

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 1.1-8, 1252a1-7· b27-32

Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική. [...]

Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὖσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι. Τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν·

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Τα Πολιτικά αρχίζουν μ' ένα κεφάλαιο που φαίνεται ότι έχει στόχο: α) να υπερασπιστεί το κράτος (**πόλις**) απέναντι στην άποψη των σοφιστών ότι η ύπαρξή του είναι αποκλειστικά συμβατική (: προϊόν δηλαδή συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων), β) να αποσαφηνίσει το χαρακτήρα του κράτους (**πόλεως**) σ' αντιδιαστολή με άλλες μορφές κοινωνίας¹.

Η πρώτη παράγραφος των Πολιτικῶν απαρτίζεται από γενικευτικές αποφάνσεις, εύκολα αποδεκτές από την κοινή εμπειρία: α) η **πόλις** αποτελεί μορφή κοινωνίας, β) η **κοινωνία**, σε όλες τις μορφές της, έχει συσταθεί αποβλέποντας σε κάποιον απώτερο, επιθυμητό και καλό γι' αυτήν στόχο. Η τελ(ε)ολογική αυτή προσέγγιση του κοινωνικού φαινομένου προϋποθέτει πως η έννοια του **τέλους** στην αριστοτελική φιλοσοφία δεν δηλώνει την τελική φθορά, αλλά την τελείωση, την ορθή ολοκλήρωση μιας συγκεκριμένης διαδικασίας. Γι'

¹ Ross, W.D. (1993), Αριστοτέλης. Αθήνα (MIET), σ. 335

αυτό και το πραγματικό **τέλος** ενός όντος είναι να κατακτήσει το κορυφαίο – για το συγκεκριμένο ον– αγαθό και να ολοκληρώσει τη φύση του. Στο πλαίσιο αυτό, για τον Αριστοτέλη η πόλις υπάρχει φύσει κι όχι νόμω.

Ερμηνευτικές επισημάνσεις

Οι βασικοί συλλογισμοί

Α΄ Η πολιτική κοινωνία (πόλις) στοχεύει στο ανώτερο αγαθό

- + **1η προκείμενη:** **κάθε πόλη** [δηλ. *κάθε σύνολο οργανωμένο που διαθέτει αυτονομία, αυτάρκεια, ελευθερία και σύνταγμα*] **είναι μορφή κοινωνίας**
- + **2η προκείμενη:** **κάθε κοινωνία** [δηλ. *κάθε μορφή συμβιωτικής κοινότητας*] **έχει συγκροτηθεί χάριν κάποιου αγαθού** [όπως βεβαιώνει και στα Ἠθικὰ Νικομάχεια, *κάθε τέχνη και κάθε μεθοδική έρευνα, κάθε πράξη και κάθε έλλογη απόφαση, κατευθύνεται προς κάποιο αγαθό*· με την παρενθετική αιτιολογική πρόταση ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τη δεύτερη προκείμενη ότι *κάθε πράξη του ανθρώπου είναι εξ ορισμού σκόπιμη*. Επίσης, η διατύπωση της φράσης δείχνει ότι δεν πρέπει να δώσουμε στη λέξη **ἀγαθόν** στενά ηθικό περιεχόμενο. (Φάκελος Υλικού, σ. 154)

→ **(δηλόν ἔστι)** άρα

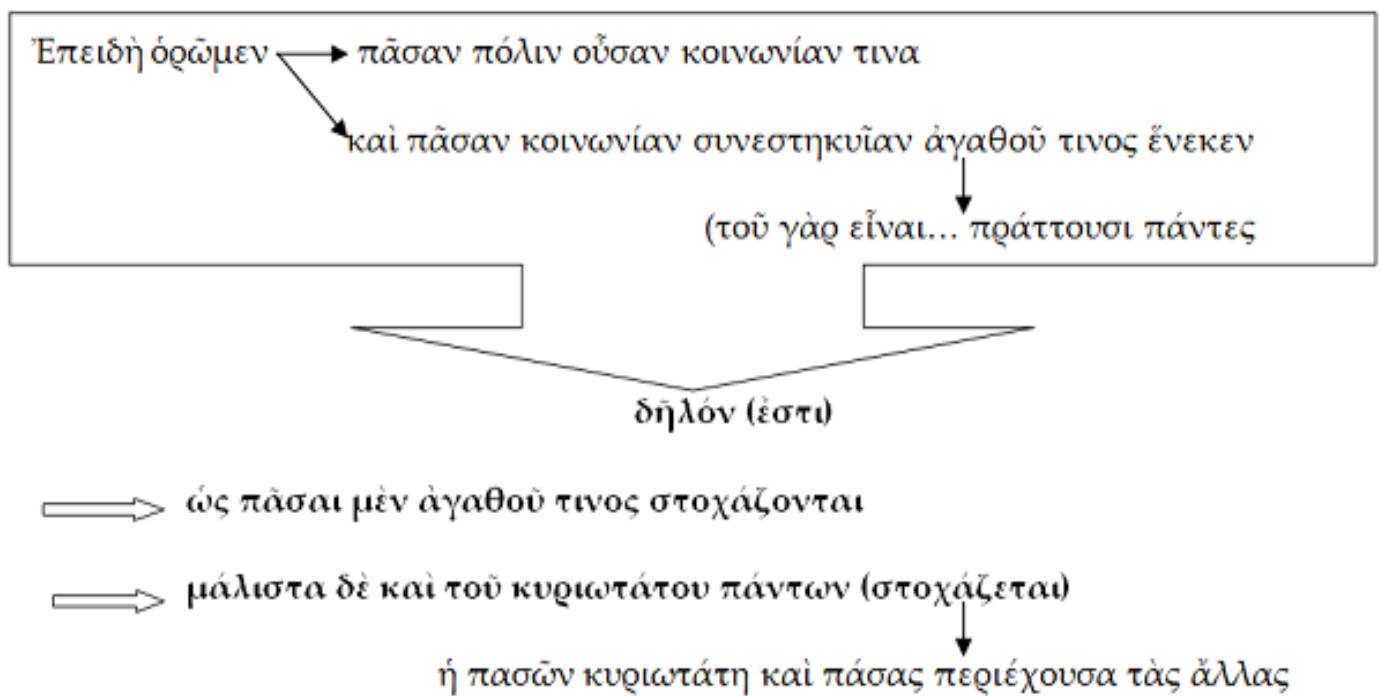
α) **όλες οι κοινωνίες αποβλέπουν σε κάποιο αγαθό**· με αυτό το σκεπτικό τα κοινωνικά υποσύνολα οφείλουν την ύπαρξή τους και τη συνοχή τους στο «ειδικό αγαθό» που επιδιώκουν και

β) **η ανώτερη απ΄ όλες τις κοινωνίες αποβλέπει στο ανώτερο απ΄ όλα τα αγαθά**. Ο Αριστοτέλης σε αυτό το σημείο προσθέτει τρίτη προκείμενη στον συλλογισμό του **ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας**.

Για το τελευταίο συμπέρασμα υπονοούνται οι προτάσεις:

(α) κάθε κοινωνία αποβλέπει σ' ένα αγαθό ανάλογα με το χαρακτήρα της.

(β) οι «κατώτερες»/ατελέστερες κοινωνίες αποβλέπουν σε αντίστοιχα κατώτερα αγαθά και οι ανώτερες αντίστοιχα σε ανώτερα².

Β΄ Η πόλις ἦρθε στην ὑπαρξη εκ φύσεως

πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν: Η πόλη ανήκει στην κατηγορία των φύσει πραγμάτων. Σ' αυτήν τη θέση καταλήγει με τους εξής συλλογισμούς:

- Ι) - η πόλη είναι συνένωση από περισσότερα χωριά (**ἢ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις**)
- οι πρώτες κοινωνικές οντότητες γίνονται «φύσει» (**εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι**: υποθετική προκειμένη)

² Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης του ΚΕΕ, σ. 64

→ Άρα, η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως (**διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν**)

II) - αυτή (η πόλη) είναι τέλος (: ολοκλήρωση) εκείνων, δηλ. των πρώτων κοινωνιών (**τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων**)

- φύση είναι η μορφή που αυτό έχει κατά τη στιγμή της τελείωσης (**φύσις τέλος ἐστίν**)

→ Άρα, η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως (**διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν**)

Βασικά χαρακτηριστικά της αριστοτελικής σκέψης

πᾶσαν πόλιν: Η παραπάνω συλλογιστική πορεία είναι από τα γενικά στα ειδικά. Την ίδια μέθοδο (παραγωγή) ακολουθεί και στη διερεύνηση των φυσικών φαινομένων: ἔστι γὰρ κατὰ φύσιν τὰ κοινὰ πρῶτον εἰπόντας οὕτω τὰ περὶ ἕκαστον ἰδίᾳ θεωρεῖν (Φυσικά, 189b31). Η εφαρμογή της ίδιας μεθόδου υποδηλώνει τη σύλληψη όλων αυτών των φαινομένων ως ενιαίων³.

ὁρῶμεν: Είναι φανερό πως η χρήση του ρήματος πιστοποιεί ότι ο Αριστοτέλης είναι ένας στοχαστής που αναγνωρίζει το ρόλο των αισθήσεων στη γνώση, επομένως παρουσιάζει στοιχεία **εμπειρικού φιλοσόφου**, θετικού στοχαστή. (Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ὅτι δεν είναι ταυτόχρονα και ορθολογιστής – θεωρητικός φιλόσοφος)⁴.

ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν / τοῦ δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν / ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται: Η εξήγηση για τη σύσταση της πόλης είναι τελ(ε)ολογική· για

³ Λυπουρλής, Δ.– Μωραΐτου, Δ., «Αριστοτέλης» σε *Βιβλίο του Καθηγητή για τον Φιλοσοφικό Λόγο*, σ. 181

⁴ Λυπουρλής, Δ – Μωραΐτου, Δ., *ό.π.*, σ. 182

τον Αριστοτέλη το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο πρέπει να αναζητηθεί στο **τέλος**, στον σκοπό της ύπαρξής του. Η ερμηνεία των όντων δεν πρέπει να αναζητείται στην αρχή της ανάπτυξής τους, αλλά στην τελική μορφή προς την οποία κατατείνει η φύση τους· προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους. Προορισμός της πόλης είναι η **εὐδαιμονία**⁵.

ἀγαθόν: Στη φράση **ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν** διαπιστώνει κανείς ότι το **ἀγαθόν** για τον Αριστοτέλη δεν είναι ένα και μοναδικό· είναι κατά περίπτωση διαφορετικό, ανάλογα με τις ανάγκες. Επίσης, η έννοια του **ἀγαθοῦ** είναι πολυσήμαντη· **ἀγαθόν** μπορεί να είναι κάτι σύμφωνο με την αρετή αλλά και κάτι ωφέλιμο ή ευχάριστο. Το **ἀγαθόν**, ακόμη, μπορεί να είναι όντως αγαθό ή απλώς να εκλαμβάνεται ως τέτοιο. Σε κάθε περίπτωση, το **ἀγαθόν** αποτελεί για τον άνθρωπο και την κοινωνία άμεσο ή απώτερο στόχο.

Είναι εντυπωσιακή η αριστοτελική νοηματοδότηση της έννοιας του **ἀγαθοῦ**. Ενώ ο Πλάτων αναφέρεται, χωρίς ποτέ να το προσδιορίζει επακριβώς, σε ένα Αγαθό σχεδόν υπερκόσμιο και υπερβατικό, η αριστοτελική θεώρηση του **ἀγαθοῦ** –παραμένοντας τελ(ε)ολογική– είναι απολύτως ρεαλιστική. Για τον Σταγειρίτη, το **κυριώτατον ἀγαθόν** της πολιτικής κοινωνίας ορίζεται ακριβέστερα στη συνέχεια: είναι ο πολιτικός στόχος της **αὐτάρκειας** και της **εὐδαιμονίας**. Οπωσδήποτε, το αριστοτελικό **ἀγαθόν** δεν είναι μια καθολική και χωριστή από τον κόσμο ουσία, όπως φαίνεται να πίστευε ο Πλάτων. (Φάκελος Υλικού, σ. 154)

⁵ Ross, W.D. (1993), ό.π., σ. 335-336

Η ταύτιση των επιμέρους στόχων κάθε πολίτη

και του στόχου της πόλεως

πράττουνσι πάντες: Απ' αυτό το σημείο ήδη συνδέει ο φιλόσοφος τον πολίτην με την πόλιν, δηλαδή την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού όλων των ανθρώπων με την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού της πόλης.

τοῦ κυριωτάτου πάντων: Το πιο μεγάλο αγαθό που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι – **τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν** – είναι η **εὐδαιμονία**. Αν το **τέλος** της πόλεως είναι η **εὐδαιμονία** είναι φανερό ότι ο φιλόσοφος δέχεται την απόλυτη σύμπτωση του υπέρτατου αγαθού για το άτομο με το υπέρτατο αγαθό για την πόλη. Όπως η **εὐδαιμονία** του ατόμου πετυχαίνεται με τις πράξεις του ατόμου, έτσι και η **εὐδαιμονία** της πόλεως πετυχαίνεται με τις πράξεις των ατόμων ως πολιτών. Επομένως, η συμπεριφορά του ατόμου έχει αποκλειστικά πολιτικό περιεχόμενο.⁶

Αναλυτικότερα για τον Αριστοτέλη, όμως, ο όρος **εὐδαιμονία** έχει από τη μια ηθικό περιεχόμενο και αφορά τον άνθρωπο ως άτομο και από την άλλη είναι και ο προορισμός της πόλης, που αφορά τον άνθρωπο ως πολίτη. Ο άνθρωπος δηλαδή θα κατακτήσει με τις ηθικές ενέργειές του τόσο την ατομική ευδαιμονία όσο και την ευδαιμονία μέσα στο πλαίσιο της πόλης συνυπάρχοντας αρμονικά με τους άλλους πολίτες και ενεργώντας ως πολίτης. Υπό την έννοια αυτή, οι πράξεις του είναι πολιτικές πράξεις, καθώς ενεργεί ως μέλος της πολιτικής κοινωνίας, και έχουν πολιτικές συνέπειες, εφόσον οδηγούν στην ευδαιμονία του πολιτικού συνόλου. Η άποψη αυτή διατυπώνεται ξεκάθαρα από τον ίδιο τον

⁶ Λυπουρλής, Δ. – Μωραΐτου, Δ., ό.π., σ. 182-183

Αριστοτέλη στο έβδομο βιβλίο των *Πολιτικών* του, όπου αναφέρει ότι **η ευδαιμονία του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά συναρτάται με την ευδαιμονία της πόλης**. Έτσι, επιβεβαιώνεται η άποψη ότι η ηθική φιλοσοφία είναι μέρος της πολιτικής φιλοσοφίας (βλέπε εισαγωγή *Πολιτικῶν*, Φιλοσοφικός Λόγος, σ. 178).

Σ' αυτό το σημείο παρουσιάζει και την ειδοποιό διαφορά της **πόλεως**: Δεν είναι τόσο το μεγαλύτερο μέγεθός της, αλλά η ανωτερότητα του σκοπού της, η ηθική της αποστολή, η ολοκλήρωση των πολιτών της. (δες και επόμενο σχόλιο)

Ο ορισμός της πόλεως

πόλις: Πρόκειται για την ανώτερη και τελειότερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης (**ἡ πασῶν κυριωτάτη, τέλειος πόλις**). Περιλαμβάνει ατελέστερα κοινωνικά μορφώματα (**περιέχουσα πάσας τὰς ἄλλας**), όπως η οικογένεια, η φυλή, το χωριό, μια συντεχνία κ.ά. Η πόλις δεν είναι απλώς μια ανταλλακτική κοινωνία που διασφαλίζει την επιβίωση (τὸ ζῆν) των μελών της, αλλά εκείνη η οργανωμένη κοινωνία που διασφαλίζει τις προϋποθέσεις για την πλήρη ανάπτυξη όλων των δυνατοτήτων του ανθρώπου (τὸ εὖ ζῆν). Ὑψιστος σκοπός της ύπαρξής της είναι το κοινό αγαθό, η συλλογική και ατομική ευτυχία των μελών της, η **εὐδαιμονία**. (Φάκελος Υλικού, σ. 154)

κοινωνίαν τινά: Ο ορισμός της «πόλης» αρχίζει με την **έννοια του προσεχούς γένους για να προχωρήσει λίγο παρακάτω στην ειδοποιό διαφορά**. Ο όρος «**κοινωνία**» προέρχεται από τη λέξη «**κοινωνός**» και είναι ομόρριζος με το ρήμα «**κοινωνῶ**» που στα αρχαία ελληνικά σημαίνει μοιράζομαι ή κάνω κάτι μαζί με άλλους. Έτσι, με τον όρο αυτό νοείται μία ομάδα ανθρώπων που συνυπάρχουν και συνεργάζονται αποβλέποντας –η καθεμιά ξεχωριστά– στην επίτευξη ενός

κοινού για τα μέλη της σκοπού, ενός επιμέρους συμφέροντος (**ἀγαθού τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν**).

ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας: Η πόλη είναι η ανώτερη από όλες τις άλλες και περιλαμβάνει στους κόλπους της όλες τις άλλες κοινοτικές μορφές. Η ειδοποιός διαφορά της πόλης απ' όλες τις άλλες κοινότητες είναι και ποιοτική (κυριωτάτη), αφού έχει τον ανώτερο σκοπό, που είναι η ευδαιμονία, αλλά και ποσοτική (περιέχουσα πάσας τὰς ἄλλας). Τόσο ο υπερθετικός **κυριωτάτου, κυριωτάτη**, όσο και η επανάληψη του **πᾶς** δείχνει την ανωτερότητα της πόλης και του σκοπού που αποβλέπει.

ἡ καλουμένη πόλις: Αν και ο Αριστοτέλης έζησε προς το τέλος της χρυσής εποχής της ελληνικής πόλης-κράτους και βρισκόταν σε στενή επαφή τόσο με τον Φίλιππο όσο και με τον Αλέξανδρο, ως ανώτατη μορφή της ως τότε πολιτικής ζωής, και μάλιστα ως την ανώτερη δυνατή μορφή, θεωρούσε την πόλη-κράτος και όχι την αυτοκρατορία. Κάθε μεγαλύτερη κρατική μονάδα αποτελούσε για τον Αριστοτέλη είτε φυλή είτε χαλαρό άθροισμα ατόμων. Σε όλο το έργο του (*Πολιτικά*) υπάρχει μόνο ένας υπαινιγμός για τις θετικές συνέπειες που θα είχε μια πιθανή ένωση των ελληνικών πόλεων. Θεωρεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν πιο ολοκληρωμένα σε μια μικρή κοινότητα. Στην πορεία της ιστορίας βέβαια, οι πόλεις-κράτη αποδείχθηκαν ανίκανες να αντιμετωπίσουν ευρύτερες και ισχυρές κρατικές μονάδες, χωρίς αυτό να αποδεικνύει την κατωτερότητά τους⁷.

⁷ Ross, W.D. (1993), ό.π., σ. 336-337

πρώται κοινωνίαι: Πρόκειται για τις ατελείς μορφές ανθρώπινης κοινωνίας, την **οίκίαν** και την **κώμην**: α) η **οίκία**: μια διευρυμένη οικογένεια που λειτουργεί και ως παραγωγική μονάδα (περιλαμβάνει και δούλους, ζώα, υλικές υποδομές)· η **οίκία** έχει τις ρίζες της στην ίδια τη φύση (σε φυσικές διεργασίες) και επιδιώκει αφενός την αναπαραγωγή και τη διαίωνιση του εί-δους και αφετέρου την επιβίωση των μελών της. β) η **κώμη**: ένα άθροισμα οικογενειών, ένας συνοικισμός ή χωριό· η κώμη, ως φυσική, εξελικτική προέκταση της **οίκίας**, διευρύνει τις λειτουργίες της, δηλαδή εγγυάται ασφάλεια απέναντι στους εχθρούς, μεγαλύτερη υλική άνεση και κάποιον καταμερισμό της εργασίας. Έτσι, η **οίκία** και η **κώμη** διασφαλίζουν τη ζωή (**ζήν**), δεν μπορούν, όμως, να παράσχουν την καλή ζωή (**εὖ ζήν**), δηλαδή την **αὐτάρκειαν** και την ευτυχία. Αυτό, όπως είδαμε, είναι έργο της **πόλεως**. Όλες οι συμβιωτικές κοινότητες που εξετάζονται από τον Αριστοτέλη (το ανδρόγυνο, ο οίκος, η κώμη και η πόλη) έχουν κάτι κοινό: είναι συμβιώσεις ανόμοιων μεταξύ τους ανθρώπων, οι οποίοι συνενώνονται κάτω από μια σχέση εξουσίας ή κυριαρχίας (**ἀρχῆς**).

ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν: Ο Αριστοτέλης παρουσίασε πιο πριν τα δύο πρώτα στάδια της κοινωνικής συμβίωσης (**οἶκος**, **κώμη**) για να καταλήξει εδώ στην πόλη-κράτος (βλ. σχόλια σχολικών βιβλίων Φιλοσοφικός Λόγος. σ. 184-185 και Φάκελος Υλικού, σ. 154). Ο Αριστοτέλης, χρησιμοποιώντας τον συγκριτικό βαθμό (**πλειόνων**), δεν καθορίζει με ακρίβεια τον αριθμό των κωμών που απαιτούνται. Οπωσδήποτε, δεν θα πρέπει να είναι ούτε πολύ μικρός, ώστε να μην απειλείται η πόλη με αφανισμό εξαιτίας της έλλειψης πληθυσμού, αλλά ούτε και πολύ μεγάλος, ώστε να μπορεί αυτή να ανταποκριθεί στις ανάγκες που

οφείλει να ικανοποιήσει. Δηλαδή, ο αριθμός των κωμών πρέπει να είναι τέτοιος, ώστε να εξασφαλίζεται η αυτάρκεια της πόλης-κράτους.

κοινωνία τέλειος πόλις: Η λέξη **τέλος** δηλώνει ως γνωστόν τον σκοπό, δηλαδή τον προορισμό για τον οποίο είναι πλασμένο το καθετί· επομένως, η χρήση του επιθέτου υποδηλώνει την ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου από την **οίκίαν** στην **κώμην** κι απ' την **κώμην** στην **πόλιν**. Καθώς παρακολουθούμε τη μακρά εξελικτική πορεία της **πόλεως**, διαπιστώνουμε ότι αυτή αποτελεί χρονικά υστερογενές δημιούργημα· εντούτοις, οντολογικά και αξιολογικά, όπως θα τονίσει στην επόμενη ενότητα ο Αριστοτέλης, η **πόλις** έχει προτεραιότητα έναντι όλων των άλλων.

Ο στόχος της πόλεως

ἤδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν: Η **πόλις** είναι ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου επειδή αυτή, στην ουσία πέτυχε τελικά την ύψιστη αυτάρκεια είτε εν σχέσει προς τα πιο αναγκαία είτε εν σχέσει προς την «εὐδαίμονα ζωὴν».

αὐτάρκης < αὐτός + ἀρκέω-ω: αυτός που αρκείται σε όσα έχει ο ίδιος, αυτός που ζει άνετα απ' τη δική του περιουσία, αυτός που έχει οικονομική ανεξαρτησία (εἰδὼ όμως και αυτός που διαθέτει ένα υπόβαθρο – απόθεμα πνευματικού και ηθικού ἔρματος)⁸.

αὐτάρκεια: Η αυτάρκεια αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της **πόλεως** και πρωταρχική επιδίωξή της. Με αυτήν δηλώνεται η επάρκεια των αγαθών που είναι απαραίτητα για την απόκτηση και διατήρηση της συλλογικής ευτυχίας

⁸ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 185

(**εὐδαιμονίας**). Πρόκειται για αγαθὰ εξωτερικά (υλικά), σωματικά και ψυχικά. Η αὐτάρκεια της πόλεως εξαρτάται: α) από τη γεωγραφική της θέση, ώστε να εξασφαλίζονται υλικά αγαθὰ, β) από το ἔμψυχο, ανθρώπινο δυναμικό που διασφαλίζει την ἀμυνα της πόλης-κράτους και γ) από το σύστημα χρηστής διοίκησης και απονομῆς δικαιοσύνης, που εγγυάται την εσωτερική συνοχή της πόλης. Στο πλαίσιο μιας ρεαλιστικής –όπως είναι η αριστοτελική– προσέγγισης, η **αὐτάρκεια** δεν αποτελεί ένα απόκτημα το οποίο μια πόλη - κράτος είτε έχει είτε δεν έχει· επιδέχεται διαβάθμιση. **Τέλεια**, όμως, **πόλις** είναι αυτή που «τερματίζει» (**πέρας ἔχουσα**) την αὐτάρκεια. (Φάκελος Υλικού, σ.154)

γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν: Ενώ οι προηγούμενες κοινωνικές οντότητες ικανοποιούσαν μόνο μερικές ανάγκες του ανθρώπου, η **πόλις** σχηματίζεται για τη διασφάλιση του στοιχειώδους βίου, αλλά υπάρχει για χάρη της ευζωίας. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορὰ της πόλεως. Η **πόλις** γεννήθηκε, όπως η κώμη, για τη διασφάλιση της ζωῆς (**τὸ ζῆν**). Ικανοποιεῖ, όμως, και μια ἄλλη επιθυμία, την επιθυμία για την καλή ζωή, **τὸ εὖ ζῆν**.

Το εὖ ζῆν περιλαμβάνει,, κατά τον Αριστοτέλη, τόσο την ηθική όσο και την πνευματική δραστηριότητα:

1. Η **πόλις** προσφέρει ένα πλουσιότερο πλέγμα ανθρωπίνων σχέσεων και καταστάσεων, όπου μπορεί κανείς να ασκήσει τις αρετές του.
2. Η **πόλις** παρέχει μεγαλύτερες δυνατότητες για πνευματική δραστηριότητα, γιατί επιτρέπει πληρέστερο καταμερισμό της διανοητικής εργασίας, και υπάρχει μεγαλύτερη αλληλεπίδραση⁹.

⁹ Ross, W.D. (1993), ὁ.π., σ. 338

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως απαραίτητες προϋποθέσεις της καλής κοινωνικής ζωής ο Αριστοτέλης (βλ. *Πολιτικά*, 1325b13 κ.ε.) απαριθμεί τις εξής: α) επάρκεια τροφής, β) ποικιλία τεχνών και τεχνιτών, γ) επαρκή οπλισμό, δ) οικονομική ευπορία, ε) θρησκευτικούς θεσμούς, στ) θεσμούς δικαιοσύνης. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό της πόλης θεωρείται από τον φιλόσοφο και το πιο σημαντικό» (Φάκελος Υλικού, σ. 154).

Η φιλοσοφική σημασία των θέσεων του Αριστοτέλη για την πόλιν και την προέλευσή της

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμος για την πολιτική σκέψη, υπογραμμίζοντας ότι η πολιτική κοινωνία δεν υπάρχει μόνο συμβατικά, αλλά έχει τις ρίζες της στην ανθρώπινη φύση αν λάβουμε υπόψη τον σκοπό προς τον οποίο κατευθύνεται η ανθρώπινη ζωή· η πολιτισμένη ζωή δεν αποτελεί παρακμή σε σχέση με τη πρωτόγονη ζωή ενός απολίτιστου ανθρώπου, για τον οποίο κάποιοι με ρομαντισμό (π.χ Ρουσσώ) πιστεύουν ότι είναι αγνός και αθώος· η οργανωμένη πολιτικά κοινωνία δεν συνιστά τεχνητό περιορισμό της ελευθερίας, αλλά μέσο για την κατάκτησή της. Σ' αυτό το σημείο αντικρούει τις απόψεις ορισμένων σοφιστών που υποστήριζαν ότι οι πολιτικοί θεσμοί και οι νόμοι αποτελούν προϊόντα ανθρώπινα, κοινωνικές συμβάσεις που έρχονται σε σύγκρουση με τις φυσικές διεργασίες. Όταν ο Αριστοτέλης περιγράφει την **πολιτικήν κοινωνίαν** ως προϊόν της φύσης, δεν έχει και την πρόθεση να το αυτονομήσει από την ανθρώπινη βούληση και να την εμφανίσει ανεξάρτητα

από τη θέληση μας. Ο άνθρωπος ο ίδιος τη δημιουργήσει και τη διατηρεί στη ζωή, όπως θα αναφέρει και παρακάτω (βλ. 7η Ενότητα)¹⁰.

Παράλληλα για μια ακόμη φορά διαπιστώνουμε ότι η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης. Σε κανένα από τα έργα του δεν υπάρχει έστω ένας υπαινιγμός ότι διέκρινε την ηθική (ως ατομική ηθική) από την πολιτική (ως κοινωνική ηθική)¹¹.

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις

Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς

A1. Να γράψετε τον αριθμό που αντιστοιχεί σε καθεμιά από τις παρακάτω περιόδους λόγου και δίπλα σε αυτόν τη λέξη «**Σωστό**», αν είναι σωστή, ή τη λέξη «**Λάθος**», αν είναι λανθασμένη, με βάση το αρχαίο κείμενο και να τεκμηριώσετε κάθε απάντησή σας γράφοντας τις **λέξεις / φράσεις** του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνουν:

1. Κατά τον Αριστοτέλη όλες οι μορφές κοινωνικής συμβίωσης αποσκοπούν σε κάποιο αγαθό.
2. Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι η πολιτική κοινωνία αποτελεί την ανώτερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης.
3. Η αυτάρκεια είναι στόχος που πραγματοποιείται στο πλαίσιο κάθε κώμης ξεχωριστά.
4. Η πόλις ως μορφή κοινωνικής συμβίωσης συγκροτήθηκε για την επίτευξη πρώτα απ' όλα της ευδαιμονίας.

¹⁰ Ross, W.D. (1993), ό.π., σ. 338-339

¹¹ Düring, I. (1994), *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνείας της σκέψης του*, τ. Α΄. Αθήνα (MIET), σ. 206-207

5. Η φύση ενός πράγματος δεν είναι παρά η ολοκλήρωσή του.

Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς

1. Αρχίζοντας από την τελευταία πρόταση της πρώτης παραγράφου να δώσετε τον ορισμό της **πόλεως** που συνάγεται από το κείμενο. Ποια είναι η έννοια γένους της πόλης και ποια η ειδοποιός διαφορά;
2. Να καταγράψετε τις προκείμενες του συλλογισμού (στην πρώτη παράγραφο) του Αριστοτέλη και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει σχετικά με την πόλη. Να προσέξετε ότι τα σημεία που επεξηγούν όρο ή όρους μιας προκείμενης θα πρέπει να παραληφθούν, ενώ αντίθετα θα πρέπει να γραφούν οι προτάσεις που υπονοούνται.
3. Να ορίσετε τις έννοιες «**φύσις**», «**αυτάρκεια**», «**τέλος**», «**τέλειος**», «**εὐδαιμονία**» με βάση το Κείμενο Αναφοράς.
4. Ο Αριστοτέλης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του σκοπού, του **τέλους**. Σε ποια σημεία του Κειμένου Αναφοράς αναφέρεται στην έννοια του σκοπού και να τα αναδιατυπώσετε σύντομα με δικά σας λόγια.

Ερωτήσεις συσχετισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα

1. Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι, Α 32.4-9

Ο Ηρόδοτος, ο «πατέρας της Ιστορίας», αντλώντας πληροφορίες από την προφορική παράδοση, τις γραπτές πηγές και τα αρχαία μνημεία, αξιοποιώντας επίσης ορισμένα μυθολογικά δεδομένα, συνθέτει στην ιωνική διάλεκτο την Ιστορία του. Μεταξύ άλλων παρουσιάζει τον διάλογο ανάμεσα στον πάμπλουτο Κροίσο (βασιλιά της Λυδίας) και τον Σόλωνα από την Αθήνα (έναν από τους Επτά Σοφούς της αρχαιότητας). Στο ερώτημα του Κροίσου για το ποιος είναι ο

ευτυχέστερος άνθρωπος ο Σόλων απαντά ότι, για να χαρακτηρίσει με σιγουριά κάποιον άνθρωπο ευτυχισμένο, πρέπει, εκτός των άλλων, να έχει δει και το τέλος της ζωής του.

Με αυτούς τους όρους, Κροίσε, ο άνθρωπος είναι έρμαιο της τύχης. Σ' εμένα βέβαια εσύ φανερώνεσαι να έχεις πολλά πλούτη και να είσαι βασιλιάς πολλών ανθρώπων. Όμως εκείνο που ρωτάς ακόμη δεν είμαι σε θέση να το πω, πριν μάθω πως είχες καλά τέλη. Γιατί δεν είναι ασφαλώς πιο ευτυχισμένος ο πολύ πλούσιος από εκείνον που έχει το καθημερινό του, εκτός κι αν του μείνει η τύχη πιστή και τελειώσει τη ζωή του μέσα σε όλα τα αγαθά του. Γιατί υπάρχουν ζάπλουτοι άνθρωποι, δυστυχισμένοι όμως, και άλλοι με μετρημένα αγαθά, αλλά ευτυχείς. (...) Και αν πλάι σ' αυτά τύχει να έχει και καλά τέλη στη ζωή του, ε αυτός είναι εκείνος που ζητάς, ο άξιος να ονομάζεται ευτυχισμένος. Πριν όμως πεθάνει κάποιος, πρέπει να διστάζει κανείς και να μη τον λέει ευτυχισμένο, αλλά πως του χαμογελά η τύχη. Γιατί όλα αυτά που είπαμε, να βρεθούν συγκεντρωμένα σε έναν άνθρωπο είναι αδύνατο, όπως καμιά χώρα δεν είναι αυτάρκης παράγοντας ό,τι της χρειάζεται, αλλά άλλα αγαθά τα έχει κι άλλα της λείπουν· εκείνη που θα τύχει να έχει τα πιο πολλά αγαθά, αυτή είναι και η καλύτερη. Έτσι και του ανθρώπου η ύπαρξη, μία προς μία, καμιά δεν είναι αυτάρκης. Γιατί το ένα το έχει, το άλλο της λείπει. Και όποιος τύχει, όσο ζει, να έχει τα πιο πολλά αγαθά, κι ύστερα να βρει και καλά τέλη στη ζωή του, αυτός για μένα, βασιλιά, αξίζει να φέρνει τον τίτλο αυτόν. Πρέπει λοιπόν σε κάθε πράγμα να εξετάζουμε το τέλος του, πού θα βγει. Γιατί πολλούς βέβαια ο θεός τούς άφησε για λίγο να γευθούν την ευτυχία, κι ύστερα τους γκρέμισε κάτω συθέμελα».

Μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης

Ο Σόλων αναφέρεται στις προϋποθέσεις τόσο της ευτυχίας του μεμονωμένου ανθρώπου όσο και της συνολικότερης εὐδαιμονίας της πόλης. Να συγκρίνετε τις απόψεις του με τις αριστοτελικές θέσεις, όπως αυτές διατυπώνονται στο Κείμενο Αναφοράς για την επίτευξη του **εὖ ζῆν** σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

2. Μ. Αὐρήλιος, Τὰ εἰς ἑαυτὸν, 4.4

Το ἔργο του Μάρκου Αυρηλίου Τὰ εἰς ἑαυτὸν γράφτηκε λίγο μετά το 172 μ.Χ. Στο αγωνιώδες ερώτημα της εποχής, πώς μπορεί κανείς να κατακτήσει την εὐδαιμονίαν, ο Ρωμαῖος αυτοκράτορας απαντά ως γνήσιος στωικός φιλόσοφος: ἔχοντας ἀπάθειαν ἀπέναντι στον εξωτερικό κόσμο· ἓνα αἶσθημα που ενισχύεται ἀπὸ την πεποίθηση ὅτι ἡ ζωή του ἀνθρώπου διέπεται ἐντέλει ἀπὸ την ἴδια ἀρμονία που διέπει τον κόσμο ως ολότητα, και ἡ οποία οφείλεται στην ὑπαρξη του Λόγου.

Αν ἡ ικανότητα της νόησης εἶναι κοινή σ' ἐμὰς τους ἀνθρώπους, τότε κοινός εἶναι και ὁ ὀρθός λόγος που μας κάνει ἐλλογα ὄντα. Αν εἶναι ἐτσι, τότε κοινός εἶναι και ὁ Λόγος που ὀρίζει τι να κάνουμε και τι ὄχι. Αν ἰσχύει αὐτό, τότε και ὁ νόμος εἶναι κοινός. Αν εἶναι ἐτσι, τότε εἴμαστε συμπολίτες· ἐπομένως συμμετέχουμε ὅλοι σε μια κοινή πολιτεία, και ἡ οἰκουμένη εἶναι μια μεγάλη πόλη. Ποιο ἄλλο κοινό πολίτευμα μπορούμε να πούμε ὅτι μοιράζεται το ἀνθρώπινο γένος; Απὸ ἐκεῖ λοιπόν, ἀπὸ αὐτή την «κοινή πολιτεία», ἀποκτούμε την ικανότητα να σκεφτόμαστε, να εἴμαστε λογικοί, να ζούμε με νόμους. Απὸ πού αλλού;

Μτφρ. Γ. Αβραμίδης

Τόσο ο Αριστοτέλης στο Κείμενο Αναφοράς όσο και ο Μάρκος Αυρήλιος στο Παράλληλο Κείμενο επικαλούνται τον ανθρώπινο «λόγο» στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας τους. Να συγκρίνετε τις συγκεκριμένες αναφορές ως προς τη στοχοθεσία τους και να εντοπίσεις τυχόν ομοιότητες ή/και διαφορές.

Ασκήσεις λεξιλογίου

1. Για καθεμία από τις παρακάτω λέξεις του αρχαίου διδαγμένου κειμένου να γράψετε μία περίοδο λόγου στη Νέα Ελληνική, όπου η συγκεκριμένη λέξη να χρησιμοποιείται **με διαφορετική σημασία** από αυτήν που έχει στο κείμενο **κοινωνίαν, άγαθού, στοχάζονται, πολιτική, τέλος**. Μπορείτε να τη χρησιμοποιήσετε **σε οποιαδήποτε μορφή της (μέρος του λόγου, πτώση, αριθμό, γένος, έγκλιση, χρόνο)**.

Διδακτική Ενότητα 17 - Ο άνθρωπος ζῶν πολιτικόν

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 1.10-11, 1253a7-18

Διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῶν πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον, δῆλον. οὐθὲν γάρ, ὥς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ· λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων· ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις (μέχρι γὰρ τούτου ἢ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἴσθησιν λυπηροῦ καὶ ἡδέος καὶ ταῦτα σημαίνει ἀλλήλοις), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον· τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν· ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν.

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Πόρισμα της διαπίστωσης ότι η **πολιτικὴ κοινωνία** είναι κάτι το φυσικό αποτελεί και η εμβληματική θέση: ο άνθρωπος είναι φύσει ζῶν πολιτικόν. Ἀλλωστε, και οι ἔλλογες σχέσεις που αναπτύσσονται μόνο μεταξύ των ανθρώπων, αποδεικνύουν ότι ο άνθρωπος χάρη στον **λόγον** είναι φτιαγμένος από τη φύση του έτσι ώστε να ζει μαζί με άλλους ανθρώπους μέσα σε μια πολιτική κοινότητα.

Ερμηνευτικά σχόλια

πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον: Ο Αριστοτέλης προτίθεται να διακρίνει την περίπτωση την πολιτική κοινωνία των ανθρώπων από κοινωνίες ζώων που αναλαμβάνουν και διεκπεραιώνουν όλα μαζί μια κοινή δραστηριότητα (τα λεγόμενα **πολιτικὰ ζῶα** με μεταφορική σημασία).

Στη συγκεκριμένη ενότητα εισάγεται απόδειξη της εμβληματικής θέσης ότι ο άνθρωπος είναι φύσει ζῶν πολιτικόν:

- ο Ο Αριστοτέλης ξεκινά από τη γνωστή θέση του ότι **η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και χωρίς αιτία (οὐθὲν γάρ, ὥς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ).**

Πρόκειται για φράση που επαναλαμβάνει ο Αριστοτέλης σε πολλές πραγματείες του. Βλέπουμε, λοιπόν, για μια ακόμη φορά το βασικό αξίωμα του Αριστοτέλη που είναι η σκοπιμότητα όλων των φυσικών όντων. Οι φυσικές υπάρξεις κινούνται από μόνες τους προς κάποιον σκοπό (**τελ(ε)ολογική αντίληψη**). Δέχεται ότι στη φύση τίποτε δεν γίνεται μάταια, δηλαδή για τα πάντα υπάρχει κάποιος λόγος, τα πάντα εξυπηρετούν ορισμένη σκοπιμότητα (τελ(ε)ολογία), από την οποία και νοηματοδοούνται. Το κεντρικό του επιχείρημα βασίζεται στην αποκλειστική διάζευξη δύο τύπων διεργασιών: σκόπιμων και τυχαίων. Το τυχαίο συνιστά στη φύση εξαίρεση, ενώ οι φυσικές διεργασίες είναι επαναλαμβανόμενες, άρα και σκόπιμες. Οι φυσικές, λοιπόν, υπάρξεις κινούνται από μόνες τους προς κάποιον σκοπό.

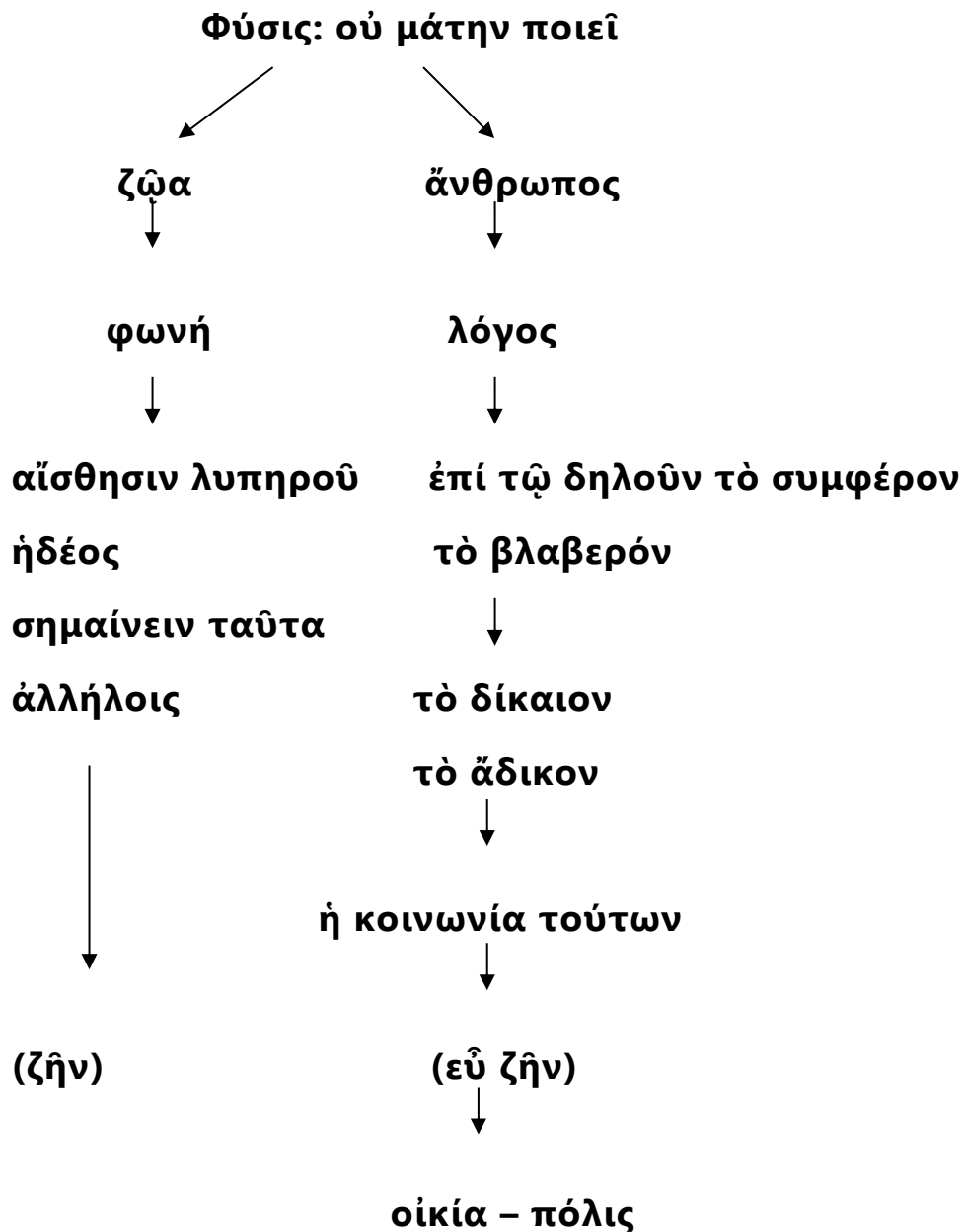
Προνομιακός χώρος της τελ(ε)ολογίας είναι η βιολογία: Σχεδόν όλα τα παραδείγματα που φέρνει ο φιλόσοφος αντλούνται από την έμβια φύση· γίνεται αναφορά στα σχήματα των δοντιών, που είναι όπως είναι για να εξυπηρετούν την πρόσληψη και την επεξεργασία των τροφών, στις στοχευμένες ενέργειες μυρμηγκιών και μελισσών για την επιβίωση της κοινότητάς τους, στην ύπαρξη και λειτουργία των φύλλων χάριν των καρπών. Βασίζεται, λοιπόν, ο Αριστοτέλης στη βιολογία και επεκτείνει το τελεολογικό ερμηνευτικό μοντέλο του και σε άλλα πεδία των φυσικών επιστημών. (Φάκελος Υλικού, σ.162)

- ο Η Φύση δημιούργησε τα ζώα και τον άνθρωπο.
- ο **ἡ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις:** Η απλή φωνή των ζώων, ο άναρθρος ήχος είναι απλώς ένα

μέσο επικοινωνίας που έχουν τα ζώα και με το οποίο εκφράζουν αναμεταξύ τους μόνο τη λύπη και την ευχαρίστηση.

- ο **λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων**: Ο άνθρωπος εντάσσεται στο σύνολο των αγελαίων ζώων (έννοια γένους) και **η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου από τα ζώα και κατ' επέκταση της ανθρώπινης κοινωνίας έναντι των κοινωνιών που σχηματίζουν τα υπόλοιπα ζώα είναι ο λόγος.** Η έννοια του **λόγου** καλύπτει και τη σκέψη / λογική και την έκφρασή της / γλώσσα (ως σύστημα σημείων και ως συγκεκριμένη έκφραση).
- Ο άνθρωπος έχει την ικανότητα του **λόγου** με την οποία μπορεί να εκφράζει ηθικές έννοιες, όπως συμφέρον–βλαβερό, δίκαιο–άδικο και άλλες παρόμοιες. Όλες αυτές οι έννοιες αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους οι άνθρωποι.
- ἡ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν**: Η σύλληψη και η έκφραση των «ηθικών» εννοιών είναι στην πραγματικότητα, που οδήγησε στη γένεση και τη λειτουργία των διαφόρων μορφών κοινωνικής συμβίωσης.
- Συμπέρασμα**: Γίνεται, έτσι, φανερό ότι ο άνθρωπος οδηγήθηκε στον πολιτικό βίο χάρη στο δώρο που του έκανε η Φύση δηλαδή τον **λόγον**. Αν λάβουμε υπόψη ότι τίποτα η Φύση δεν κάνει άσκοπα, καταλαβαίνουμε ότι ο ανθρώπινος «λόγος» είναι η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικόν ζῶον¹².

¹² Λυπουρλής, Δ. – Μωραΐτου, Δ., ό.π., σ. 189-190

Ἄρα, ο ἄνθρωπος εἶναι **φύσει πολιτικόν ζῶον**.

Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του μέσω ενός παραγωγικού συλλογισμού και αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι **φύσει ζώον πολιτικόν**. Ο συλλογισμός αυτός έχει ως εξής:

- ο **1η προκείμενη**: Η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και αιτία.
- ο **2η προκείμενη**: Η φύση έδωσε στον άνθρωπο **ως εργαλείο τον λόγο** (εργαλείο ανώτερο από την απλή φωνή που έδωσε στα ζώα), **για να μπορεί να αντιλαμβάνεται και να κάνει φανερό** το ωφέλιμο και το βλαβερό, το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, [**ανιούσα κλίμακα**] βασικά στοιχεία για τη συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας.
- ο **Συμπέρασμα**: Συνεπώς, αφού η φύση έδωσε, όχι τυχαία, στον άνθρωπο τον λόγο, δηλαδή το εργαλείο με το οποίο μπορεί να ζει σε πολιτικές κοινωνίες, συνάγεται ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως **«ζώον πολιτικόν»**.

ή κοινωνία τούτων: Οι σχέσεις μεταξύ των πολιτών δεν είναι απλώς σχέσεις αλληλεπίδρασης σαν αυτές που αναπτύσσουν τα ζώα μεταξύ τους και με το περιβάλλον· οι σχέσεις των πολιτών έχουν έλλογο χαρακτήρα: υποστηρίζονται από τον λόγον, τη λογική και τη γλώσσα. Επομένως, η λογικότητα του ανθρώπου είναι η άλλη όψη της πολιτικής του φύσης. Αυτή, εξάλλου, είναι και μια παλιά σημασία της αρχαιοελληνικής λέξης **λόγος**: σχέση. Μέσω του λόγου οι άνθρωποι σημασιοδοτούν, κατανοούν και σημαίνουν διακρίσεις που αποτελούν συστατικό πυρήνα της πολιτικής κοινωνίας: το ωφέλιμο και το βλαβερό, το δίκαιο και το άδικο. Η ηθική διάσταση των ανθρώπινων σχέσεων μόνο μέσα στο λογικό περιβάλλον της κοινωνίας νοηματοδοτείται και αξιολογείται. (Φάκελος Υλικού, σ.151)

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις

Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς

1. Ποια είναι η διαφορά μεταξύ **φωνής** και **λόγου** σύμφωνα με το κείμενο Αναφοράς;

Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς

1. Να παρουσιάσετε τον βασικό συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι **φύσει πολιτικὸν ζῶον**.
2. Να εντοπίσετε τα σημεία στα οποία φαίνεται η τελ(ε)ολογική σκέψη του Αριστοτέλη και να τα εξηγήσετε με λίγα λόγια.

Ερωτήσεις συσχετισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα

1. **Δημόκριτος, Μικρός διάκοσμος, Αποσπάσματα, 5.39-63 (Διόδωρος, 8, 1-7)**

Ο Δημόκριτος (περ. 460 - 370 π.Χ.) από τα Άβδηρα της Θράκης υπήρξε ένας πολυγραφότατος φιλόσοφος και επηρέασε βαθύτατα τη σκέψη της εποχής του και όχι μόνο. Δυστυχώς, δεν σώζεται καμία πραγματεία του ολόκληρη, παρά μόνο ένας μεγάλος αριθμός αποσπασμάτων, τα οποία παραθέτουν άλλοι συγγραφείς. Το έργο του Μικρός διάκοσμος έχει ανθρωπολογικό περιεχόμενο. Το απόσπασμα αναφέρεται στην ίδρυση των πρώτων κοινωνιών, την εμφάνιση της γλώσσας και τον τρόπο ζωής των πρώτων ανθρώπων.

Αυτά είναι όσα αναφέρει η παράδοση για την αρχική γένεση του σύμπαντος. Και για τους πρώτους ανθρώπους λένε ότι ζούσαν χωρίς οργάνωση διάσπαρτοι, σαν τα άγρια ζώα· επίσης, ότι έβγαιναν στα βοσκοτόπια και έπαιρναν για τροφή τα κατάλληλα χόρτα και τους αυτοφυείς καρπούς των δέντρων.

Καθώς, όμως, τους πολεμούσαν τα άγρια ζώα, το ίδιο το συμφέρον τούς μάθαινε να βοηθούν ο ένας τον άλλο· συγχρόνως, ο φόβος τούς έκανε να συναθροίζονται και έτσι να ανακαλύπτουν λίγο - λίγο ο ένας τα χαρακτηριστικά του άλλου. Ενώ η φωνή τους ήταν αρχικά συγκεχυμένη και χωρίς συγκεκριμένη σημασία, άρχισαν σταδιακά να αρθρώνουν λέξεις και να τις θέτουν μεταξύ τους ως σύμβολα ξεχωριστά για κάθε ένα πράμα που είχε μπροστά τους· έτσι, μέσω των λέξεων, κατάφεραν να καταστήσουν κοινές μεταξύ τους τις σκέψεις τους για τα πάντα. Επειδή τέτοιες συναθροίσεις δημιουργούνταν σε όλη την οικουμένη, δεν χρησιμοποίησαν όλοι τους ίδιους ήχους για τη γλώσσα τους, αλλά η κάθε συνάθροιση αν-θρώπων άρθρωσε τις λέξεις όπως έτυχε· γι' αυτό και δημιουργήθηκαν πολλές και διάφορες μορφές γλώσσας, και με αυτόν τον τρόπο αυτές οι πρώτες συναθροίσεις των ανθρώπων έγιναν η μήτρα όλων των εθνών. (...)

Ύστερα όμως απ' αυτό, η πείρα σταδιακά τους δίδαξε να καταφεύγουν τον χειμώνα στα σπήλαια και να αποθηκεύουν εκεί όσους καρπούς μπορούσαν να διατηρηθούν. Όταν έμαθαν τη φωτιά και όλα τα άλλα που τους ήταν χρήσιμα, ανακαλύφθηκαν βήμα - βήμα και οι διάφορες τέχνες, καθώς και τα υπόλοιπα που μπορούσαν να υποστηρίξουν την κοινή τους ζωή. Γενικά, πάντως, η ίδια η ανάγκη δίδαξε τα πάντα στους ανθρώπους, καθοδηγώντας την κάθε μία γνώση με τον τρόπο που ταίριαζε στη φύση ενός ευφυούς ζώου, το οποίο είχε στα πάντα συνεργούς τα χέρια του και τον λόγο και την εξυπνάδα της ψυχής του.

Μτφρ. Β. Μπετσάκος

Να συγκρίνετε τις απόψεις του Αριστοτέλη και του Δημόκριτου αναφορικά: α) με τη γένεση και την ανάπτυξη του γλωσσικού φαινομένου στις ανθρώπινες

κοινωνίες, β) με την καθοριστική λειτουργία της γλώσσας στην ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνικότητας. Στην απάντησή σου να αξιοποιήσεις στοιχεία από τα δύο Κείμενα (Κείμενο Αναφοράς, Παράλληλο Κείμενο).

Ασκήσεις λεξιλογίου

1. **λυπηροῦ, συμφέρον, δίκαιον, ἄδικον, κακοῦ**: Χρησιμοποιώντας τις συγκεκριμένες λέξεις σε απρόσωπες εκφράσεις να σχηματίσετε αντίστοιχα φράσεις της νέας ελληνικής.

Διδακτική Ενότητα 18 - Η αρχή της πλειοψηφίας

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ 6.3-4, 1281a39-b10

Περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ἔστω τις ἕτερος λόγος· ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λέγεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπορίαν τάχα δὲ καὶ ἀλήθειαν. Τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὥς ἕκαστον ἀλλ' ὥς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δείπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μῶριον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίνεσθαι συνελθόντων, ὥσπερ ἓνα ἄνθρωπον τὸ πλῆθος, πολὺποδα καὶ πολὺχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ περὶ τὰ ἥθη καὶ τὴν διάνοιαν. Διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν.

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Στο Γ' βιβλίο των Πολιτικῶν ο Αριστοτέλης, έχοντας πια ολοκληρώσει την έρευνα θεμελιωδῶν ζητημάτων του πολιτικού βίου (σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, φύση του ανθρώπου ως **πολιτικοῦ ζώου** κ.ά.), προχωρά σε ερωτήματα για τις μορφές του βίου αυτού: δοκιμάζει απαντήσεις για το τι είναι «πολίτης», «πόλις», «πολιτική αρετή», ποια είναι η ουσία του πολιτεύματος και ποιες οι ειδικές διαφορές των πολιτευμάτων· έχει πάντα κατά νου ότι οι σχέσεις μεταξύ συμπολιτῶν στο πλαίσιο της πόλεως διαμορφώνονται από παράγοντες, όπως η εξουσία και το συμφέρον. Στη συγκεκριμένη ενότητα ο φιλόσοφος με ὕφος διερευνητικό και μετριοπαθές θέτει το ερώτημα για το αν είναι καλύτερο για την πόλη να έχουν τη διακυβέρνησή της οι πολλοί ή οι λίγοι αλλά άριστοι. Το δημοκρατικό πολίτευμα, κατά τον Αριστοτέλη, θεμελιώνεται στην εμπιστοσύνη προς τις ικανότητες του λαού και τη συνακόλουθη καταξίωση της αρχῆς της πλειοψηφίας, όπως δείχνει το παραπάνω απόσπασμα.

Ερμηνευτικές επισημάνσεις

ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λέγεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν: Το βασικό θέμα είναι το ακόλουθο ερώτημα: εἶναι καλύτερο για την πόλη τη διακυβέρνησή της να την έχουν στα χέρια **τους οι πολλοί ή μήπως οι λίγοι αλλά άριστοι**:

πλήθος: Στην πολιτική ορολογία της αρχαίας Αθήνας ο όρος **πλήθος** δηλώνει τον **δῆμον**, τη μεγάλη πλειονότητα του λαού, το σύνολο των πολλών και φτωχότερων πολιτών. Ο **δῆμος** συγκρούεται πολιτικά με τους **ὀλίγους** ή **ἀρίστους**, δηλαδή τους πλουσιότερους πολίτες που κατά κανόνα έχουν και ευγενική-αριστοκρατική καταγωγή. Βέβαια, πολίτες και μέλη του δήμου στην αρχαία Ελλάδα είναι μόνο όσοι μετέχουν στα δημόσια λειτουργήματα, δηλαδή άντρες ορισμένης ηλικίας, γηγενείς και ελεύθεροι. Καθώς η «αρχή της πλειοψηφίας» αποτελεί θεμελιώδη αρχή της αθηναϊκής δημοκρατίας, η πολιτική ισχύς του πλήθους είναι μεγάλη.

κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος: Στην πολιτική ζωή το ποιος είναι κύριος, το ποιος δηλαδή κατέχει και ασκεί την εξουσία, καθορίζει τη μορφή του πολιτεύματος. Όταν η εξουσία ανήκει στους λεγόμενους **ἀρίστους**, το πολίτευμα χαρακτηρίζεται αριστοκρατία, ενώ όταν ανήκει στο **πλήθος**, χαρακτηρίζεται δημοκρατία. Ο Αριστοτέλης, διαφωνώντας με τον Πλάτωνα, διερευνά την ικανότητα του **πλήθους** να ασκεί πολιτική εξουσία και καταλήγει πως κυρίαρχο στην πολιτική κοινότητα πρέπει να είναι το **πλήθος** των πολιτών και όχι οι λίγοι **ἄριστοι**. Οπωσδήποτε, όπως μαρτυρά ο συγκριτικός βαθμός (**μᾶλλον**), η πολιτική κυριαρχία του πλήθους δεν είναι απόλυτη· η μειονότητα των ὀλίγων έχει και αυτή δικαιώματα και πολιτική δύναμη.

☞ Το ύφος του Αριστοτέλη βέβαια είναι μετριοπαθές, όπως φαίνεται και απ' τις παρακάτω εκφράσεις (στο πρωτότυπο): **μᾶλλον, δόξειεν ἂν λέγεσθαι, τινα ἀπορίαν τάχα δὲ κᾶν ἀλήθειαν**. Αυτό το ύφος μπορεί να δικαιολογηθεί, αφού ο φιλόσοφος αναλύει και διερευνά, εμβαθύνει στα μέρη και το όλον και στόχος του είναι να μην παραλειφθεί κάποια πτυχή του θέματος ανεξερεύνητη¹³.

Η αθροιστική θεωρία: η αρχή της πλειοψηφίας

τοὺς γὰρ πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, ... ἀλλ' ὡς σύμπαντας: Ο Αριστοτέλης διατυπώνει το βασικό πολιτικό επιχείρημά του. Προτείνει απέναντι στην πνευματική ανωτερότητα του ενός την αθροιστική ανωτερότητα των πολλών, σύμφωνα με την οποία η άσκηση της εξουσίας από αυτούς είναι αποτελεσματικότερη από την εξουσία που θα ασκούσαν ένας ή λίγοι άνθρωποι ξεχωριστών προσόντων. Οι **πολλοί**, βέβαια, δεν νοούνται ως άμορφη μάζα αλλά ως ένα συλλογικό σώμα υπεύθυνων πολιτών που συνέρχεται σε συνέλευση (συνελθόντας / σύμπαντας / συνελθόντων) και διαβουλεύεται. Είναι χαρακτηριστική σε πολλές λέξεις της ενότητας η χρήση της πρόθεσης **σύν** ως πρώτου τους συνθετικού.

Η ιδέα ήταν παλιά, ήδη διατυπωμένη στον Όμηρο περιγράφοντας (στη ραψωδία Ν της Ιλιάδας) μια φοβερή μάχη Αχαιών-Τρώων δίπλα στα καράβια, βάζει κάποια στιγμή στο στόμα του Ποσειδώνα την ακόλουθη φράση, με την οποία ο θεός θέλει να εμψυχώσει τον ήρωα Ιδομενέα (στ. 237): «*κι οι πιο αχαμνοί, σαν πουν να σμίξουνε, κάτι θα κάνουν πάντα*» (**συμφερτή δ' ἀρετή**

¹³ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης ΚΕΕ, σ. 85, βλ. και υποσημείωση 30 στην ίδια σελίδα

πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν). Αναμφισβήτητα ο Αριστοτέλης λαμβάνει υπόψη του τη συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου, όπου λαμβάνονταν οι ορθές αποφάσεις (πβ. Επιτάφιος Β, 40): Οι πολλοί ως σύνολο, ως οργανική ολότητα, αποκτώντας συλλογική συνείδηση υπερτερούν από τα άτομα. Κεντρική ιδέα της αθροιστικής θεωρίας είναι ότι το πλήθος ως σύνολο είναι «καλύτερο» ή και ισχυρότερο από τους λίγους ή τον έναν.

οἶον τὰ συμφορητὰ δείπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· Αναλογική τεκμηρίωση του πολιτικού επιχειρήματος: α) τα δείπνα τα οποία πραγματοποιούνται με τη συνδρομή πολλών είναι καλύτερα από τα δείπνα που αναλαμβάνει ένας χορηγός, β) το πολιτικό σώμα (**συνελθόντων**) των πολλών μοιάζει με έναν άνθρωπο που έχει πολλά πόδια, χέρια και αισθήσεις (κατά προέκταση, είναι πιο ικανός).

πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μῶριον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως: Λογική τεκμηρίωση του πολιτικού επιχειρήματος: Οι πολλοί συνεισφέρουν στο πεδίο της αρετής και της φρόνησης, ο καθένας το λιθαράκι του· στο πλαίσιο της πόλης και της συνέλευσης των πολιτών η αρετή και η φρόνηση αποτελούν αθροίσμα μεγέθι. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να πιστεύει ότι η φρόνηση και η αρετή είναι αθροίσμα μεγέθι. Η υπεροχή του συνόλου έγκειται ακριβώς στο ότι συγκεντρώνει τις αρετές των μελών του, οι οποίες χαρακτηρίζονται από συμπληρωματικότητα. Ανάλογα με τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη (αρετή, φρόνηση, πλούτος) η υπεροχή αυτή είναι ηθική, διανοητική και υλική¹⁴.

διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν: Κοινωνιολογική τεκμηρίωση της υπεροχής των πολλών: είναι

¹⁴ Λυπουρλής, Δ. – Μωραΐτου, Δ., ό.π., σ. 243

ανώτεροι κριτές έργων τέχνης. [Η φράση δεν λειτουργεί ως πρόταση-κατακλείδα.] Ο ένας κρίνει ένα μέρος, ο άλλος ένα άλλο, και όλοι μαζί το σύνολο. Με βάση τις παραπάνω σκέψεις ο Αριστοτέλης σπεύδει να συμπεράνει ότι σε άλλους τομείς, λ.χ. στις κρίσεις για τη μουσική και την ποίηση, η γνώμη των πολλών είναι προτιμότερη από τη γνώμη των ολίγων¹⁵.

Ο Αριστοτέλης εκτιμά πολύ την κοινή γνώμη, ενώ ο Πλάτων απέχει πολύ από μια τέτοια άποψη και στους *Νόμους* (700c3, 701a1-3) μιλά για θεατροκρατία (*ἄμουσοι βοαὶ πλήθους / τὰ θέατρα ἐξ ἀφώνων φωνήεντ' ἐγένοντο (...) καὶ ἀντὶ ἀριστοκρατίας ἐν αὐτῇ θεατροκρατία τις πονηρὰ γέγονεν*). Είναι εμφανές ότι οι δύο φιλόσοφοι ερμηνεύουν και αξιολογούν διαφορετικά τον πολιτικό ρόλο του λαού. Ο Σταγειρίτης λειτουργεί πιο ρεαλιστικά σε σχέση με τον δάσκαλό του· γνωρίζει ότι στο πλαίσιο μιας συνεργασίας, μιας ομαδικής προσπάθειας και μιας συνέλευσης πολλαπλασιάζονται οι ατομικές ικανότητες, και το τελικό αποτέλεσμα ενδέχεται να είναι πολλαπλάσιο των αρχικών, ατομικών ικανοτήτων.

Σχολιασμός και κριτική των απόψεων του Αριστοτέλη για την αθροιστική θεωρία

Πράγματι στα πρακτικά ζητήματα, ο ισχυρισμός του Αριστοτέλη είναι κατά βάθος σωστός. Ένα σχέδιο διατυπωμένο από έναν ή λίγους ευφυείς (ειδικούς) ανθρώπους, όταν εξεταστεί με βάση τον κοινό νου των περισσότερων ανθρώπων μέσης ευφυΐας, συμβαίνει συχνά να παρουσιάζει ελαττώματα τα οποία οι εμπνευστές του δεν είχαν καν υποψιαστεί¹⁶.

¹⁵ Ross, W.D. (1993), ό.π., σ. 362

¹⁶ Ross, W.D. (1993), ό.π., σ. 362

Σύμφωνα με το σχόλιο του σχολικού βιβλίου (Φιλοσοφικός Λόγος, σ.198) ο Αριστοτέλης αντιβαίνει στην άποψη την οποία υποστήριξαν ο Σωκράτης, ο Πλάτων ότι δηλαδή μόνο η κρίση του ειδήμονα ανθρώπου, του **φιλοσόφου** έχει κύρος. Η πρωτοτυπία του Αριστοτέλη έγκειται στην ανακάλυψη ότι σε πολιτικά και αισθητικά ζητήματα η ενωμένη κριτική δύναμη ενός ανώνυμου πλήθους είναι μεγαλύτερη από την κριτική δύναμη ενός ειδικού. Ο Αριστοτέλης έχει ρεαλιστικότερη αντίληψη για την κοινωνία απ' ότι ο Πλάτων. Για τον Αριστοτέλη οι άνθρωποι εξαιρετικής υπεροχής, όπως για παράδειγμα οι «φιλόσοφοι» είναι σπάνιοι· έτσι είναι προτιμότερο να συσκέπτονται όλοι και να εκφέρουν κρίση.

Φυσικά ο Αριστοτέλης προϋποθέτει εν προκειμένω α) ορισμένο πολιτιστικό επίπεδο, γιατί δεν θέλει να εφαρμόσει την αθροιστική θεωρία του σε ανθρώπους αμόρφωτους όπως τα ζώα β) ότι μιλάμε για ελεύθερους ανθρώπους, οι οποίοι δεν κάνουν τίποτε αντίθετο με το νόμο. Εξάλλου, τονίζει σαφώς ότι πρόκειται μόνο για ένα επιχείρημα υπέρ της ανάθεσης ορισμένων συλλογικών καθηκόντων στους πολλούς, και όχι υπέρ της άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας από άτομα των λιγότερο μορφωμένων τάξεων¹⁷.

Ο Αριστοτέλης υπερασπίζεται ως αποτελεσματικότερη την άσκηση της εξουσίας από τους πολλούς, καθώς θεωρεί ότι η λαϊκή κυριαρχία μπορεί να εξασφαλίσει καλύτερα τους στόχους της συλλογικής ευτυχίας συγκριτικά με τις περιπτώσεις που την εξουσία την ασκεί ένας μονάρχης ή βασιλιάς ή οι ολίγοι ευγενείς ή πλούσιοι (Φάκελος Υλικού, σ. 168). Αλλά για τον Αριστοτέλη ακόμα προτιμότερο σύστημα διακυβέρνησης είναι η **πολιτεία**. Πρόκειται για μορφή

¹⁷ Düring, I. (1994), ό.π., σ. 293-295

ιδεώδους πολιτεύματος που στηρίζεται στην αρχή της πλειοψηφίας και στο οποίο η πλειονότητα των πολιτών ασκεί την εξουσία αποσκοπώντας στο συλλογικό συμφέρον και σεβόμενη τον νόμο.

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις

Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς

1. Ποιο είναι το πολίτευμα που φαίνεται να επιδοκιμάζει ο Αριστοτέλης; Να επισημάνετε τις σχετικές εκφράσεις.

Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς

1. Ποιο ερώτημα θέτει ο Αριστοτέλης και ποια απάντηση δίνει ο ίδιος; Με ποια επιχειρήματα τεκμηριώνει την απάντησή του;

Ερωτήσεις συσχέτισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα

1. Ανώνυμος Ίαμβλίκου, απόσπ., 1, 6, 2-5

Το 1899 ένας Γερμανός φιλόλογος ανακάλυψε ότι δέκα περίπου τυπωμένες σελίδες από το έργο Προτρεπτικός του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Ιάμβλικου (3ος / 4ος αι. μ.Χ.) αποτελούν εκτενές παράθεμα από το έργο ενός σοφιστή. Η προσπάθεια ταύτισης του συγγραφέα με κάποιον από τους γνωστούς σοφιστές δεν έχει οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα. Η αναφορά του Ανώνυμου συγγραφέα στον (υποθετικό) υπεράνθρωπο καθώς και η απάντησή του στη διατυπωμένη από άλλους σοφιστές ταύτιση του νόμου με το δίκαιο των αδυνάτων, θυμίζει τις απόψεις που διατυπώνει ο Καλλικλής στον Γοργία του Πλάτωνα, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα ίδια θέματα συζητούνταν στην Αθήνα επί μακρό χρονικό διάστημα.

Αν υποθέσουμε πως θα ήταν δυνατό να υπάρξει κάποιος που θα έχει εκ γενετής τις ακόλουθες ιδιότητες: θα είναι άτρωτος, απρόσβλητος από αρρώστιες και από άλλα παθήματα, χαλύβδινος, με υπερφυσικές σωματικές και ψυχικές δυνάμεις, θα μπορούσαμε ίσως να πιστέψουμε ότι η δύναμη ενός τέτοιου ανθρώπου θα ήταν αρκετή για να του εξασφαλίσει πλεονεκτήματα σε σχέση με τους άλλους (δεδομένου ότι ένας τέτοιος άνθρωπος θα μπορούσε να παραβαίνει το νόμο χωρίς συνέπειες). Ωστόσο η εντύπωση αυτή δεν είναι σωστή. Ακόμη κι αν θα υπήρχε κάποιος με τέτοιες ιδιότητες –πράγμα αδύνατο– αυτός ο κάποιος θα κατόρθωνε να επιπλεύσει μόνο εφόσον θα πήγαινε με το μέρος του νόμου και της δικαιοσύνης, εφόσον θα τα ενίσχυε αυτά και εφόσον θα χρησιμοποιούσε τη δύναμή του για να στηρίξει το νόμο και το δίκιο και οτιδήποτε το προάγει. Διαφορετικά δεν θα άντεχε. Γιατί όλοι οι άλλοι θα συσπειρώνονταν εναντίον ενός τέτοιου ανθρώπου και καθώς θα είχαν καλή διοίκηση και αριθμητική υπεροχή, θα υπερτερούσαν απέναντί του είτε με την επιδεξιότητα είτε με τη δύναμη και τελικά θα έβγαιναν νικητές. Φαίνεται, έτσι, πως ακόμη και η δύναμη, η πραγματική δύναμη, επιβάλλεται με το νόμο και τη δικαιοσύνη.

Μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος

Να συγκρίνεις τα χαρακτηριστικά του φανταστικού «Υπερανθρώπου», όπως αυτά περιγράφονται στα δύο Κείμενα (Κείμενο Αναφοράς και Παράλληλο Κείμενο). Σε ποια συμπεράσματα οδηγούνται ο Αριστοτέλης και ο Ανώνυμος συγγραφέας χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο υποθετικό παράδειγμα;

Ασκήσεις λεξιλογίου

1. **ἔστω, δόξειεν, συνελθόντας, ἔχειν, κρίνουσιν**: Να γράψετε για κάθε ένα ρηματικό τύπο από δύο παράγωγα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) της Νέας Ελληνικής.

Διδακτική ενότητα 21 - Η νέα οικουμένη

**Κείμενο Αναφοράς: Πλούταρχος, Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης καὶ ἀρετῆς, 6
329A-D, 1-4**

Καὶ μὴν ἡ πολὺ θαυματομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῶ συντρεφομένης. Τοῦτο Ζήνων μὲν ἔγραψεν ὥσπερ ὄναρ ἢ εἶδωλον εὐνομίας φιλοσόφου καὶ πολιτείας ἀνατυπωσάμενος, Ἀλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχευ.

Οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλησιν ἡγεμονικῶς τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος, καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελόμενος τοῖς δ' ὡς ζώοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος, πολέμων πολλῶν καὶ φυγῶν ἐνέπλησε καὶ στάσεων ὑπούλων τὴν ἡγεμονίαν, ἀλλὰ κοινὸς ἦκεν θεόθεν ἀρμοστής καὶ διαλλακτὴς τῶν ὅλων νομίζων, οὓς τῷ λόγῳ μὴ συνῆγε τοῖς ὅπλοις βιαζόμενος καὶ εἰς ταῦτο συνενεγκὼν τὰ πανταχόθεν, ὥσπερ ἐν κρατῆρι φιλοτησίῳ μίξας τοὺς βίους καὶ τὰ ἥθη καὶ τοὺς γάμους καὶ τὰς διαίτας, πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας, ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον, συγγενεῖς δὲ τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηροὺς· τὸ δ' Ἑλληνικὸν καὶ βαρβαρικὸν μὴ χλαμύδι μηδὲ πέλτη μηδ' ἀκινάκη μηδὲ κἀνδυ διορίζειν, ἀλλὰ τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ἀρετῇ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακίᾳ τεκμαίρεσθαι, κοινὰς δ' ἐσθῆτας ἡγεῖσθαι καὶ τραπέζας καὶ γάμους καὶ διαίτας, δι' αἵματος καὶ τέκνων ἀνακραννυμένους.

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Στα ελληνιστικά χρόνια μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) υπάρχει ουσιαστική αλλαγή του προσανατολισμού που επηρεάζει τη φιλοσοφία. Όσο η αρχαία πόλις (στο πλαίσιο της οποίας ανέπτυξαν τον στοχασμό τους ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης) χάνει τη σημασία της ως πηγή και μέτρο των αξιών και επιβάλλεται η ισχύς των μεγάλων κρατών (των βασιλείων), ο πολίτης νιώθει ότι τα κοινά αποφασίζονται χωρίς τη συμμετοχή του, ότι η εξουσία έχει

εκχωρηθεί στον μονάρχη, ότι η γνώση έχει σπάσει σε κομμάτια απρόσιτα σε όλους. (Φάκελος Υλικού, σ.184)

Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Πλούταρχος επιδιώκοντας να εξιδανικεύσει τον Μ. Αλέξανδρο, συσχετίζει (λανθασμένα) την πολιτική του μεγάλου ηγέτη με την ουτοπική ιδέα που οραματίστηκε αργότερα ο ιδρυτής της Στοάς, ο Ζήνων ο Κιτιεύς (333 - περ. 264 π.Χ.) ο ιδρυτής της Στωικής φιλοσοφίας.

Ερμηνευτικές επισημάνσεις

Η ιδανική πολιτεία του Ζήωνα, τα χαρακτηριστικά της και η σημασία της

ή πολὺ θαυματομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήωνος: Πράγματι, ο Ζήνων συνέγραψε την Πολιτεία του, στην οποία υπάρχουν **έντονα κυνικά στοιχεία** ως αποτέλεσμα της σχέσης που είχε με τον κυνικό φιλόσοφο Κράτη, τον οποίο γνώρισε όταν έφτασε στην Αθήνα από την Κύπρο.

Πιο συγκεκριμένα, ο Ζήνων απορρίπτει την εγκύκλιο παιδεία, τα δημόσια κτήρια (ναούς, δικαστήρια, γυμναστήρια), το νόμισμα και τους γάμους, ενώ προτείνει μεταξύ άλλων κοινοκτημοσύνη των γυναικών και κοινά ρούχα για άνδρες και γυναίκες ανεξαρτήτως φύλου. Στην ουσία πρόκειται για **μία ριζοσπαστική αποβολή των δημοσίων θεσμών, καθώς καταργούνται οι θεμελιώδεις κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί του ελληνικού κόσμου**¹⁸. Με άλλα λόγια ο ιδρυτής της Στοάς διαπιστώνει ότι **η πόλη-κράτος λειτουργεί ως κέντρο διαρκούς ανταγωνισμού** εξ αιτίας λανθασμένων διακρίσεων και

¹⁸ Long, A. A. (1997), *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*. Αθήνα (MIET), σ. 181 & σ. 321

σχέσεων υποταγής, οι οποίες πιθανόν να οδηγήσουν σε λανθασμένες κρίσεις, πάθη, κακία και φαυλότητα.

Όπως ο Πλάτων στη δική του *Πολιτεία* έτσι και ο Στωικός Ζήνων κάνει τη δική του, εναλλακτική, πολιτική πρόταση για την **ιδανική πολιτεία**, στο πλαίσιο όμως μιας εποχής που αλλάζει. Πρόκειται, ίσως, για **μία κοινότητα σοφών και ενάρετων ανθρώπων, όπου η ιδιότητα του πολίτη είναι μία μόνο πτυχή της ηθικής προσωπικότητας** (Φάκελος Υλικού σ.194).

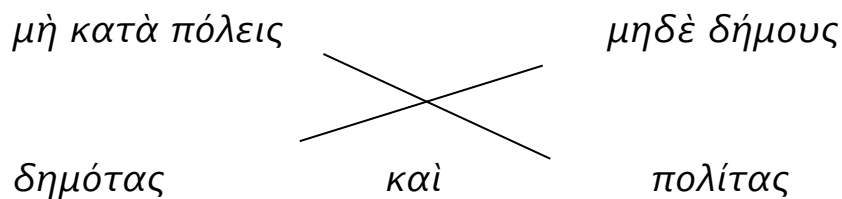
Επομένως, η Πολιτεία του Ζήνων συνιστά μια ενσυνείδητη απόρριψη της Πολιτείας του Πλάτωνα, αν και το πλατωνικό έργο αναμφίβολα λειτούργησε ως καταλύτης. Ενώ ο Πλάτων περιέγραψε μία ιδανική Πολιτεία υπό τη διακυβέρνηση των σοφών (**φιλοσόφων**) προς το συμφέρον όλων των κατοίκων της (όπως τουλάχιστον θεωρούσε ο ίδιος βλ. Δ.Ε. 10η), ο Ζήνων περιγράφει μία Πολιτεία που περιλαμβάνει καταρχήν μόνο τους σοφούς¹⁹.

ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ἦ καὶ κόσμος:

Η βασική θέση του Ζήνων είναι:

α) **να μη νιώθουμε τους εαυτούς μας ως κατοίκους ξεχωριστών πόλεων ή δήμων**, οι οποίοι ακολουθούν τους ιδιαίτερους κανόνες δικαίου που έχουν θεσπιστεί σε καθεμία πόλη ή σε κάθε δήμο χωριστά (**αποφατική διατύπωση-άρση**)

¹⁹ Sharples, R.W. (2002), *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, Αθήνα (Θύραθεν), σ. 207

β) αλλά προτείνει (καταφατική διατύπωση):

1. να θεωρούμε πως **όλοι οι άνθρωποι είναι** συνδημότες και **συμπολίτες**
2. να επικρατεί ένας **κοινός τρόπος ζωής (εἰς βίος)**, δηλαδή με αξίες, ήθη, έθιμα κτλ κοινά για όλους. **(θέση)**
3. να υπάρχει **μία ενιαία τάξη (εἰς κόσμος)**, δηλαδή ένας κοινός τρόπος οργάνωσης ως **αποτέλεσμα ενός κοινού νόμου** εξασφαλίζοντας την **ευνομία**, την αρμονία και την ομόνοια μεταξύ των ανθρώπων.

Το ιδανικό κράτος, λοιπόν, όπως το σχεδίασε ο Ζήνων, δεν αναγνωρίζει τους φραγμούς της εθνικότητας ή του ιστορικού κράτους. Η στωική ουτοπία δεν είναι παρά μία **έλλογη συμβιωτική κοινότητα όλων των ανθρώπων**, μία ιδανική παγκόσμια αυτοκρατορία, καθώς θα περιέκλειε όλα τα μέρη του κόσμου και θα περιελάμβανε όλους τους ανθρώπους, χωρίς να υφίστανται φυλετικές, θρησκευτικές, νομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διακρίσεις μεταξύ τους. Ακόμη, δεν θα υπήρχε η διάκριση των πολιτών της πόλης σε ελεύθερους και δούλους, επειδή η κοινωνία της θα ήταν ενιαία. Αυτό που θα ένωνε τους ανθρώπους δεν θα ήταν ο εξαναγκασμός των ανθρώπινων νόμων, αλλά η δική τους εκούσια συναίνεση.

Πρέπει, όμως, να διευκρινιστεί ότι αυτή η κοσμική αυτοκρατορία δεν νοείται ως πολιτική δύναμη, αλλά κυρίως **ως πνευματική ενότητα γνώσης και**

βούλησης²⁰, η οποία περιοριζόταν εκ των πραγμάτων μόνο στους σοφούς²¹ (βλ. και Φάκελο Υλικού, σ. 194). Πρόκειται ουσιαστικά για μία κοινότητα σοφών και ενάρετων ανθρώπων, στην οποία καθένας –χάρη στην ηθική προσωπικότητά του– θα ενεργεί σύμφωνα με την αρετή τόσο στον ιδιωτικό βίο του (στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους) όσο και στον δημόσιο (στη δράση του ως πολίτης).

ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης: Με την παρομοίωση αυτή αλλά και την οπτική εικόνα, όπου στο πλαίσιο μιας αγέλης τα ζώα δεν ανταγωνίζονται το ένα το άλλο για την εξασφάλιση της τροφής καθώς τα ζώα διαβιούν σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, τονίζεται ότι αυτή η οικουμενική Πολιτεία (των σοφών) θεμελιώνεται πάνω στον κοινό -δηλαδή στον αληθινό και φυσικό- νόμο, και όχι εκείνο των συμβάσεων, όχι στο θετό δίκαιο που είναι διαφορετικό σε κάθε πόλη-κράτος· κατά συνέπεια ο νόμος εξισώνεται με τον ορθό λόγο, ο νόμος μετατρέπεται σε φωνή της συνείδησης, σε ένα εσωτερικό ηθικό νόμο και δεν συνιστά τεχνητή εξωτερική επιβολή.

Η ιδέα αυτή βασίστηκε στην πεποίθηση του Ζήνωνα πως ο άνθρωπος μπορεί να ζήσει σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, ο οποίος ισχύει καθολικά για όλα τα είδη της ζωής –αφού η φύση είναι μία και ενιαία–, άρα μπορεί να επικρατήσει μία κοινή νοοτροπία για όλους τους ανθρώπους, ένας κοινός τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς, που θα αναπτυχθεί στο πλαίσιο μίας ενιαίας οργανωμένης πολιτικά κοινότητας.

²⁰ Windelband, W. – Heimsoeth, H. (1991), *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τόμος Α΄, Αθήνα (MIET), σ. 205

²¹ Sharples R.W. (2002), ό.π., σ. 207. Δες και σχόλιο στον Φάκελο Υλικού Γ΄ Λυκείου (2019), σ. 194

Παρατηρούμε, λοιπόν, μία **ανατροπή της παραδοσιακής αντίθεσης μεταξύ φύσεως και νόμου**, καθώς ο νόμος της φύσεως αποκτά νέο περιεχόμενο (δεν είναι πλέον το φυσικό δίκαιο του ισχυρότερου): πρόκειται για τον «ορθό λόγο που διαπερνά τα πάντα» (Διογένης Λαέρτιος, VII 8) που θεμελιώνει όχι μόνο τη φυσική, αλλά και την ηθική τάξη. Από τον καθολικά έγκυρο νόμο της φύσεως που είναι πάνω από κάθε ανθρώπινη αυθαιρεσία και κάθε αλλαγή που συντελείται στον ιστορικό βίο, απορρέουν οι ηθικές επιταγές και οι ηθικές εντολές της κοινωνίας.

Για τον Ζήνωνα, λοιπόν, η πηγή της ηθικής τάξης στην Πολιτεία των σοφών δεν είναι πλέον το θετό δίκαιο και οι επιμέρους συμβάσεις, αλλά ο νόμος της φύσεως που αποτελεί και τον μοναδικό νόμο που υποχρεώνει σε υπακοή. Σε αυτό το σημείο μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κάποιος επιρροές από την ηρακλείτεια αντίληψη πως «όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από τον έναν νόμο, τον θεϊκό» (114 DK).

Ανάλογα και ο Χρύσιππος, εκπρόσωπος επίσης της αρχαίας Στοάς, θα υποστηρίξει ότι «ο νόμος είναι ο βασιλιάς των πάντων, θεϊκών και ανθρώπινων πραγμάτων, προστάτης και οδηγός, το κριτήριο του δίκαιου και του άδικου, που προστάζει τα όντα που έχουν πολιτική φύση τι να κάνουν και τα απαγορεύει να κάνουν ό,τι δεν πρέπει να κάνουν» (Φάκελος Υλικού, σ. 187).

ὥσπερ ὄναρ ἢ εἶδωλον εὐνομίας: Κλείνοντας την αναφορά του στην Πολιτεία του Ζήνωνα, ο Πλούταρχος με μια δεύτερη παρομοίωση παραλληλίζει το έργο αυτό με την αποτύπωση ενός ονείρου ή μιας εικόνας που δημιούργησε ο φιλόσοφος με τη φαντασία του. Με την παρομοίωση αυτή τονίζει ότι **βασικό χαρακτηριστικό της οικουμενικής πόλης που οραματίστηκε ο Ζήνων είναι**

η εὐνομία. Η **εὐνομία** αποτελούσε μόνιμο αίτημα στη θεωρία και την πρακτική της ελληνικής αρχαιότητας. Ένας από τους υποστηρικτές της δημοκρατίας, ο λεγόμενος «Ανώνυμος του Ιαμβλίκου» συνοψίζει τα πλεονεκτήματά της, αξιολογώντας την ως «ό,τι καλύτερο για το σύνολο και για το άτομο». **Στους Στωικούς, ο νόμος είναι ουσιαστικό στοιχείο της πόλης, η οποία ορίζεται ως ένα «πλήθος ανθρώπων που διοικούνται από τον νόμο»** (Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς*, 4.26), τον **φυσικό νόμο που ισχύει για όλα τα πράγματα**. Ο ηγέτης αυτής της κοσμόπολης πρέπει να γνωρίζει τα αγαθά και τα κακά (φρόνησις), να κατέχει το κύριο πολιτικό αγαθό, την αρετή, και να αναλαμβάνει πολλαπλούς ρόλους (κυβερνήτης, δικαστικός, παιδαγωγός κ.ά.), ώστε να διασφαλιστεί η ευνομία. Επομένως, η διασφάλιση της εὐνομίας θα γίνει μέσω του σοφού (Φάκελος Υλικού, σ.194).

Άλλωστε οι σοφοί μόνον διαθέτουν την ικανότητα να συμπεριφέρονται με ομόνοια και ενότητα (Διογένης Λαέρτιος VII, 32-33). Ο σοφός είναι ο μοναδικός αληθινός πολίτης, φίλος και ουσιαστικά ελεύθερος, ενώ ο κακός είναι ξένος, εχθρός και δούλος. Επομένως, για τον Ζήνωνα όλοι οι σοφοί (άνδρες&γυναίκες) θα ακολουθήσουν τον ίδιο νόμο, αυτόν του κοσμικού Λόγου, θα έχουν τις ίδιες απόψεις για την κοινωνία, θα ονομαστούν πολίτες της ίδιας πολιτείας και κάθε πράξη ενός σοφού θα είναι προς όφελος κάθε σοφού.

Ἀλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχεν: Από το σημείο αυτό ο Πλούταρχος αρχίζει να εξυμνεί τον Αλέξανδρο. Διατυπώνει την άποψη πως ο Αλέξανδρος με το έργο του έκανε πράξη τη θεωρητική σύλληψη του Ζήνωνα. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, στόχος του Πλουτάρχου μάλλον ήταν να απαντήσει σε όσους υποτιμούσαν το έργο του Αλέξανδρου, θεωρώντας πως

ήταν προϊόν συγκυριών και εύνοιας της τύχης. Κατά τον Πλούταρχο, αντίθετα, το μεγαλειώδες αυτό έργο ήταν προϊόν της αρετής, του οράματος και των ικανοτήτων ενός χαρισματικού και ανυπέρβλητου ηγέτη.

Οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλησιν ἡγεμονικῶς τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος, καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελόμενος τοῖς δ' ὡς ζώοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος, πολέμων πολλῶν καὶ φυγῶν ἐνέπλησε καὶ στάσεων ὑπούλων τὴν ἡγεμονίαν: Η συμβουλή του Αριστοτέλη προς τον Αλέξανδρο είχε δύο σκέλη:

1. να συμπεριφερθεί

- προς τους Έλληνες ως ηγέτης (**ἡγεμονικῶς**)
- προς τους ξένους λαούς, τους μη Έλληνες, τους αλλόγλωσσους (**τοῖς βαρβάροις**), ως δεσπότης (**δεσποτικῶς**). (πβ. αντιθέσεις **τοῖς μὲν Ἑλλησιν – τοῖς δὲ βαρβάροις, ἡγεμονικῶς – δεσποτικῶς**)

2. να φροντίζει

- τους Έλληνες (**τῶν μὲν**) σαν να είναι φίλοι και συγγενείς του
- τους μη Έλληνες (**τοῖς δ'**) σαν να είναι ζώα ή φυτά. (πβ. ζευγάρι παρομοιώσεων **ὡς φίλων καὶ οἰκείων ... ὡς ζώοις ἢ φυτοῖς**).

Από αυτές διαφαίνεται πως ο Αριστοτέλης θεωρούσε τους μη Έλληνες («βαρβάρους») ως κατώτερους από τη φύση τους σε σχέση με τους Έλληνες και τους εξομοίωνε με τα άλογα όντα. Είναι προφανές ότι **ο Αριστοτέλης υποστήριζε μία αυστηρά ελληνοκεντρική ηθική, όπου η ελληνική πόλη-κράτος ήταν η πηγή και το μέτρο των ηθικών αξιών.**

Κατά τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1252b) βάρβαρος και δούλος φύσει ταυτίζονται: **«Βάρβαρον καὶ δούλον ταύτὸν φύσει»**. Οι Έλληνες κατά τον

Ευριπίδη (Ίφιγ. έν Αύλ., 1400) είναι φυσικό να εξουσιάζουν τους βαρβάρους: «Βαρβάρων δ' Έλληνας άρχειν εικός, άλλ' ου βαρβάρους ..Έλλήνων τὸ μὲν γάρ δοῦλον, οί δ' έλεύθεροι.» Ωστόσο υπήρχαν και μεμονωμένες φωνές που ήταν αντίθετες σε αυτόν τον παραδοσιακό διαχωρισμό πβ. 1^ο Παράλληλο Κείμενο (Φάκελος Υλικού σ. 195).

Οι βασικοί άξονες της πολιτικής του Μ. Αλεξάνδρου

Ο Πλούταρχος, για να τεκμηριώσει τη σύνδεση του έργου του Αλέξανδρου με τη στωική διδασκαλία για την οικουμενική (κοσμική) πόλη, αναφέρει επιγραμματικά τις **διάφορες πλευρές της πολιτικής του Αλέξανδρου**.

1. Προβολή της πεποίθησης πως με την εκστρατεία και τις ενέργειές του εκπλήρωνε μια θεϊκή αποστολή (**ήκειν θεόθεν**) η οποία περιελάμβανε τα εξής:
 - ο επιβολή μιας οικουμενικής τάξης πραγμάτων (**κοινός άρμοστής**)
 - ο συμφιλίωση όλων των λαών (**διαλλακτήs τών όλων**).

Δηλαδή, ο Πλούταρχος θεωρούσε πως **ο Αλέξανδρος οραματιζόταν ένα οικουμενικό κράτος στο οποίο όλοι οι λαοί θα ζούσαν ισότιμα** και δεν θα αισθάνονταν κάποιοι ότι ήταν υποταγμένοι σε άλλους, πράγμα που θα γεννούσε εξεγέρσεις και συνωμοσίες από τη μία πλευρά, αλλά και τιμωρητικές συμπεριφορές από την πλευρά του κατακτητή.

2. Επέκταση και σταθεροποίηση της κυριαρχίας του με τις ακόλουθες ενέργειες
 - **ειρηνική ένταξη των φυλών και των λαών** που συναντούσε κατά την εκστρατεία του, **αλλά και χρήση της δύναμης των όπλων** για όσους δεν έπειθε να ενωθούν μαζί του χωρίς αντίσταση (**συνήγε τοίς όπλοις βιαζόμενος**).

✚ **ενσωμάτωση των κατακτημένων λαών** στο κράτος του, μέσα από ένα πρόγραμμα πολιτισμικής ομογενοποίησης:

1. **ανάμειξη των ηθών και εθίμων**, ώστε όλοι μαζί να συναποτελέσουν ένα αρμονικό σύνολο, στο οποίο ο καθένας θα είχε τη θέση του.
2. **ανάμειξη των διαφορετικών τρόπων ένδυσης (κοινὰς ἐσθῆτας)** και διατροφής (**κοινὰς τραπέζας**).
3. **ενθάρρυνση ή οργάνωση μεικτών γάμων**, οι οποίοι αποτέλεσαν ένα αποτελεσματικό μέσο για τη συμφιλίωση Ελλήνων και Περσών.

✚ **νέα αντίληψη για την πατρίδα:**

1. ως πατρίδα τους η οικουμένη, και όχι μόνο η πόλη από την οποία προέρχονταν (**πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην**)
2. ως ακρόπολη και φρουρά τους το στρατόπεδο (**ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον**)

✚ **νέες ηθικοπολιτικές αντιλήψεις:**

1. υπέρβαση του παραδοσιακού διαχωρισμού μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων (**μὴ Ἑλλήνων**) με βάση τον τόπο καταγωγής και εξωτερικά πολιτισμικά στοιχεία (ενδυμασία, οπλισμός),
2. καθιέρωση ενός νέου, ηθικού κριτηρίου διαχωρισμού (**τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ἀρετὴ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακία τεκμαίρεσθαι**)

Επισημάνσεις - Διαπιστώσεις

☞ Ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται εδώ σαν να έχει σχεδιάσει και να εφαρμόζει **ένα οργανωμένο σχέδιο πολιτισμικής ομογενοποίησης**. Πάντως, ο νέος ελληνιστικός κόσμος που προέκυψε από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου ανέδειξε πράγματι καινούργιες αξίες, που υπονόμισαν τις αξίες των πόλεων-κρατών. και στο ηθικό-πολιτικό επίπεδο, η ηθική του δασκάλου του

Αλεξάνδρου, του Αριστοτέλη, αντιστοιχούσε στη μικρή κλίμακα μιας πόλης και όχι στην αναδυόμενη οικουμένη. (Φάκελος υλικού, σ. 194)

☞ **Η ιστορική πραγματικότητα επιβεβαιώνει την παραπάνω πολιτική.** Την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 324 π.Χ. εορτάστηκαν η ολοκλήρωση της κατάκτησης της Περσίας και η επιτυχία της εκστρατείας στην Ινδική χερσόνησο. Στη πλαίσιο της λαμπρής αυτής εορτής τελέσθηκαν και ομαδικοί γάμοι Μακεδόνων με Περσίδες. Οι περισσότεροι στρατηγοί του Αλέξανδρου και περίπου 10.000 Έλληνες νυμφεύτηκαν Περσίδες. Μάλιστα, οι γάμοι αυτοί τελέστηκαν σύμφωνα με τα περσικά έθιμα.

☞ **Ο Πλούταρχος εκφράζει πολύ παραστατικά την πολιτική του Αλέξανδρου πάλι με μια παρομοίωση-μεταφορά.** Παρομοιάζει την πολιτική του Αλέξανδρου για τη συμφιλίωση όλων των λαών, με την ανάμειξη οίνου και νερού μέσα σε ένα μεγάλο συμποσιακό αγγείο (έν κρατήρι).

☞ **πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας:** Η αγάπη προς την πατρίδα συνεχίζει να θεωρείται βασικό καθήκον, ωστόσο ήδη οι Κυνικοί επαναπροσδιορίζουν τη σημασία του όρου. Καθώς το άτομο δεν προσδένεται ούτε περιορίζεται στην πόλη και τον τόπο του, ο όρος διευρύνεται, για να συμπεριλάβει ολόκληρο τον κόσμο. Η αντίληψη ότι υπάρχει ουσιαστική και φυσική σύνδεση του καθενός με την ανθρωπότητα, η προτεραιότητα της ανθρώπινης ιδιότητας, είναι η βάση του στωικού κοσμοπολιτισμού. (Φάκελος Υλικού, σ. 194 / Δες και Δ.Ε. 20η την έκφραση **πολίτης τοῦ κόσμου**)

☞ **ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον:** Σε αντίθεση με τους Ρωμαίους, οι οποίοι είχαν πάντα ως κέντρο της αυτοκρατορίας τους τη Ρώμη, κέντρο του κράτους του Αλέξανδρου δεν ήταν η Πέλλα ή γενικότερα η Μακεδονία. Αλλά ούτε στην Ασία ίδρυσε ένα μόνιμο κέντρο του κράτους. Το κέντρο του κράτους

του ήταν εκάστοτε εκεί όπου βρισκόταν ο ίδιος, δηλαδή το μέρος όπου στρατοπέδευε.

☞ Παρατηρούμε συσώρευση αντιθέσεων: **συγγενείς – άλλοφύλους, τούς άγαθούς – τούς πονηρούς, τὸ μὲν Ἑλληνικὸν – τὸ δὲ βαρβαρικόν, ἀρετὴ – κακία** προκειμένου να εκφραστεί με το πλέον παραστατικό τρόπο το νέο ηθικό κριτήριο.

☞ **Η γλώσσα και το ύφος του κειμένου είναι απλά αλλά επιμελημένα.** Ο Πλούταρχος είναι εξοικειωμένος με τον καλλιεργημένο αττικό λόγο, αλλά δεν ακολουθεί τον **κυρίαρχο αττικισμό**, καθώς ο Πλούταρχος δεν δίστασε να υιοθετήσει στη γραφή του **χαρακτηριστικά και λέξεις της Κοινής Ελληνικής**.

Συμπερασματική διαπίστωση

Είναι προφανές ότι ο Πλούταρχος στο συγκεκριμένο απόσπασμα παραβλέπει ότι η στωική πολιτεία περιοριζόταν στους σοφούς, κάνοντας λόγο για μία κοσμόπολη. Επιπλέον, όπως επισημαίνεται και στο σχολικό εγχειρίδιο, απουσιάζει η οποιαδήποτε ιστορική βάση, ενώ είναι εμφανείς:

α) η προβολή μεταγενέστερων αντιλήψεων στο παρελθόν (αναχρονισμός), καθώς ο Μ. Αλέξανδρος πέθανε το 323 π.Χ. και ο Ζήνων αρχίζει να διδάσκει μετά το 300 π.Χ.,

β) η τάση εξιδανίκευσης του Μ. Αλεξάνδρου²².

Κατά συνέπεια, **η στωική πολιτική θεωρία στο πλαίσιο της αρχαίας Στοάς δεν αποτελεί ένα πρόγραμμα πολιτικής ή κοινωνικής μεταρρύθμισης**, όπως λανθασμένα το αντιλαμβάνεται ο Πλούταρχος, αλλά ένα πρότυπο του κόσμου όπως αυτός θα ήταν αν μπορούσαν να ενωθούν οι άνθρωποι χωρίς τις

²² Αρχαία Ελληνικά Φάκελος Υλικού Γ΄ ΓΕΛ (2019), σ. 193

διακρίσεις φύλου, καταγωγής, εθνικότητας ή περιουσίας· ενωμένοι όμως όχι μέσω τεχνητών-συμβατικών δεσμών, αλλά αναγνωρίζοντας ο ένας στον άλλο κοινές αξίες και κοινούς σκοπούς²³.

[Το αντίθετο θα ήταν πιο εύλογο να υποστηριχθεί, καθώς οι νέες συνθήκες που δημιούργησε η εκστρατεία του Αλέξανδρου ευνοούσαν τη διάδοση της ιδέας του κοσμοπολιτισμού, η οποία ήδη προβαλλόταν έντονα από τους κυνικούς φιλοσόφους (π.χ. από τον Διογένη και τον Κράτη).]

Ερωτήσεις - Παρατηρήσεις

Ερωτήσεις κατανόησης του Κειμένου Αναφοράς

A1. Να γράψετε τον αριθμό που αντιστοιχεί σε καθεμιά από τις παρακάτω περιόδους λόγου και δίπλα σε αυτόν τη λέξη «**Σωστό**», αν είναι σωστή, ή τη λέξη «**Λάθος**», αν είναι λανθασμένη, με βάση το αρχαίο κείμενο και να τεκμηριώσετε κάθε απάντησή σας γράφοντας τις **λέξεις / φράσεις** του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνουν:

1. Ο Πλούταρχος προτείνει να μην κατοικούμε χωρισμένοι σε πόλεις ούτε σε δήμους που έχουν διαφορετικούς νόμους.
2. Ο Ζήνων θεωρεί ότι υπάρχει ένας κοινός τρόπος ζωής και μία παγκόσμια τάξη ως αποτέλεσμα ενός κοινού νόμου.
3. Κατά τον Πλούταρχο ο Μ. Αλέξανδρος υλοποίησε το όραμα του Ζήωνα, όπως αντίστοιχα τον συμβούλεψε και ο Αριστοτέλης.
4. Η έννοια της πατρίδας κατά τον Αλέξανδρο εκτείνεται πλέον στα όρια της οικουμένης.

²³ Long, A.A. (1997), ό.π., σ. 322

5. Για τον Μ. Αλέξανδρο δεν ισχύουν παραδοσιακές διακρίσεις Έλληνας και βάρβαρος.

Ερωτήσεις ερμηνείας και σχολιασμού του Κειμένου Αναφοράς

1. Ποιο ήταν το ιδανικό κράτος κατά τους Στωικούς; Πώς ερμηνεύεται αυτή η αντίληψη με βάση την ιστορική πραγματικότητα της εποχής;
2. Να εξηγήσετε τους όρους **πολιτεία** και **εὐνομία** στο πλαίσιο της στωικής φιλοσοφίας.

Ερωτήσεις συσχετισμού του Κειμένου Αναφοράς με Παράλληλα Κείμενα

1. Πλούταρχος, Ἠθικὰ, 329 D-E

Ο Πλούταρχος αναφέρεται στην πρακτική των μεικτών γάμων, που χρησιμοποίησε ο Μ. Αλέξανδρος κατά την εκστρατεία του στην Ανατολή.

Ο Δημάρατος ο Κορίνθιος, ένας φιλοξενούμενος και φίλος του Φιλίππου, όταν συνάντησε τον Αλέξανδρο στα Σούσα, περιχαρής και δακρυσμένος είπε ότι στερήθηκαν μεγάλη χαρά οι Έλληνες που πέθαναν πρωτύτερα, επειδή δεν είδαν τον Αλέξανδρο να κάθεται στο θρόνο του Δαρείου...Με μεγάλη μου χαρά έγινα θεατής εκείνης της γαμήλιας τελετής, όταν παρέλαβε σε μια χρυσοσκέπαστη σκηνή εκατό περσίδες νύφες και εκατό γαμβρούς Μακεδόνες και Έλληνες, και ο ίδιος στεφανωμένος έψαλε πρώτος τον υμέναιο, σα να έψαλλε τον ύμνο της αληθινής φιλίας στην ένωση των μεγαλύτερων και ισχυρότερων γενών, όντας εκείνος γαμβρός μιας νύφης και προξενητής όλων των υπολοίπων και συνάμα πατέρας και προστάτης τους, συνδέοντάς τους με τα δεσμά του γάμου.

Μτφρ. Φιλολογική Ομάδα εκδόσεων «Κάκτος»

Αφού μελετήσετε το παραπάνω παράλληλο κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το αρχαίο διδαγμένο κείμενο, να εξηγήσετε τη στάση του Μ. Αλεξάνδρου απέναντι στους «βαρβάρους».

2. Ἀρριανός, Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις, §§7.30.1-7.30.2

Το συγγραφικό έργο του Αρριανού είναι ογκώδες και με ποικίλο περιεχόμενο. Το σπουδαιότερο έργο του είναι η Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις, το οποίο διαιρείται σε επτά βιβλία, κατά μίμηση της Κύρου Ἀναβάσεως του Ξενοφώντα, και εξιστορεί την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου από την αρχή της ως την ημέρα του θανάτου του.

Και όποιος κατακρίνει τον Αλέξανδρο ας μην τον κατακρίνει παρουσιάζοντας μονάχα τα αξιοκατάκριτα έργα του, αλλά αφού συγκεντρώσει κατά μέρος όλες μαζί τις πράξεις του Αλεξάνδρου, ας αναλογισθεί τότε ποιός είναι ο ίδιος και με ποιά τύχη και τί έγινε εκείνος που κατακρίνει και σε ποιό βαθμό ανθρώπινης ευτυχίας έφθασε, εφόσον έγινε ο αδιαφιλονίκητος βασιλιάς και των δύο ηπείρων και έφθασε παντού το όνομά του, ενώ ο ίδιος είναι ένας μάλλον ασήμαντος άνθρωπος και καταγίνεται με ασήμαντα πράγματα, χωρίς να μπορεί και αυτά ακόμη να τα βάλει σε τάξη. Γιατί εγώ τουλάχιστο νομίζω ότι δεν υπήρχε την εποχή εκείνη ούτε ανθρώπινη φυλή ούτε πόλη ούτε κανένας άνθρωπος, στον οποίο δεν είχε φθάσει το όνομα του Αλεξάνδρου. Νομίζω, λοιπόν, ότι δεν ήταν δυνατό να γεννηθεί χωρίς θεία παρέμβαση ένας τέτοιος άνθρωπος, ο οποίος δεν έμοιαζε με κανέναν άλλο. Και αυτό φανερώθηκε με χρησμούς που λένε ότι δόθηκαν για τον θάνατο του Αλεξάνδρου, με διάφορα οράματα που είδαν διαφορετικά άτομα και με διάφορα όνειρα που εμφανίσθηκαν σε διαφορετικούς ανθρώπους και ακόμη με την τιμή που του

απονέμουν μέχρι σήμερα οι άνθρωποι και με την επιβίωση της μνήμης του πέρα από το ανθρώπινο μέτρο· ακόμη και σήμερα, ύστερα από τόσο χρόνο, δίδονται και άλλοι χρησμοί προς τιμή του Αλεξάνδρου στον λαό των Μακεδόνων.

Μτφρ. Θ.Χ. Σαδικάκης

Στο παραπάνω παράλληλο κείμενο ο Αρριανός ολοκληρώνει το έργο του *Αλεξάνδρου Ανάβασις* διατυπώνοντας συγκεκριμένες κρίσεις για τον Μ. Αλέξανδρο. Σε ποιον βαθμό αυτές επιβεβαιώνονται από τις αναφορές του Πλουτάρχου στο αρχαίο διδαγμένο κείμενο;

Ασκήσεις λεξιλογίου

1. Για καθεμία από τις παρακάτω λέξεις του αρχαίου διδαγμένου κειμένου να γράψετε μία περίοδο λόγου στη Νέα Ελληνική, όπου η συγκεκριμένη λέξη να χρησιμοποιείται **με διαφορετική σημασία** από αυτήν που έχει στο κείμενο: **καταβαλομένου, κεφάλαιον, στάσεων, διαίτας, τραπέζας**. Μπορείτε να τη χρησιμοποιήσετε **σε οποιαδήποτε μορφή της (μέρος του λόγου, πτώση, αριθμό, γένος, έγκλιση, χρόνο)**.
2. Να αντιστοιχίσετε καθεμία αρχαιοελληνική λέξη της στήλης Α με την **ετυμολογικά συγγενή** νεοελληνική λέξη της στήλης Β. Δύο λέξεις στη στήλη Β περισσεύουν.

A	B
1. αἵρεσιν	α. αναιρώ
2. ἐπιμελόμενος	β. ανάγωγος
3. συνήγε	γ. συνήθεια
	δ. αμέλεια

4. ἥθη	ε. κρατήρας
5. ἀνακεραυννυμένους	ζ. μελλοντικός
	η. έπαρση

Ενδεικτική Βιβλιογραφία - Δικτυογραφία

- Algra, K. - Barnes, J. - Mansfeld, J. - Schofield, M. (2005), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Cambridge University Press.
- Αμπελάς, Ι.Π. (2007), «Άνθρωπος και κόσμος κατά τους Στωικούς», στο *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τ. 42, Αθήνα.
- Αμπελάς, Ι.Π. (2009), «Η ηθική ελευθερία στο πλαίσιο της στωικής φιλοσοφίας», στο *Θαλλώ*, τ. 17, Χανιά.
- Αμπελάς, Ι.Π. (2009), «Η αριστοτελική προσέγγιση του ηθικού προβλήματος: η απομάκρυνση του Αριστοτέλη από τις σωκρατικές-πλατωνικές αντιλήψεις.», *Αριστοτέλης, Κορυφαίος δάσκαλος και στοχαστής*, Σεμινάριο 36. Αθήνα (Ελληνοεκδοτική).
- Αμπελάς, Ι.Π. (2020), «Ο άνθρωπος ως πολίτης του κόσμου και η επίτευξη της ευκοσμίας κατά τους Στωικούς», στο *Φιλολογική*, τ. 150.
- von Arnim, H. (1964), *Stoicorum Veterum Fragmenta* (SVF), vol:1-4, Teubner, Stuttgart.
- Baldry, H. C. (1965), *The unity of mankind in Greek Thought*, Cambridge University Press.
- Barker, E. (2007), *Ο πολιτικός στοχασμός στην Ελλάδα*, Αθήνα (Ποιότητα).
- Γεωργούλης, Κ.Δ. (1994), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*. Αθήνα (Παπαδήμας).
- Düring, I. (1994), *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνείας της σκέψης του*, τ. Α΄. Αθήνα (MIET).
- Finnis, J. (1980), *Natural law and natural rights*, Oxford

- Κάλφας, Β. (2014), *Ο Αριστοτέλης πίσω από τον φιλόσοφο*. Αθήνα (Καθημερινή).
- Long, A. A. (1997), *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Αθήνα (MIET).
- Long, A. A. & Sedley, D. N. (1999), *The Hellenistic Philosophers*, vol.1,2 Cambridge University Press
- Λυπουρλής, Δ. – Μωραΐτου, Δ., «Αριστοτέλης» σε *Βιβλίο του Καθηγητή* για τον Φιλοσοφικό Λόγο. Αθήνα (ΟΕΔΒ).
- Μπενετάτος, Σ. (2017), «Ευτυχία και πράξη στον Αριστοτέλη», στον τόμο *Αριστοτέλους Ημερίς*, Πειραιάς (Ίδρυμα Λασκαρίδη).
- Μπετσάκος, Β. (2020), *Αρχαία Ελληνικά Γ΄ Λυκείου, Φάκελος Υλικού – Άξονες Διδακτικής και Ερμηνείας*. Αθήνα (Πατάκης).
- Παπαγεωργίου, Α., Μπακλαβάς, Β. κ.α. (2020), *Αρχαία Ελληνικά, Φάκελος Υλικού, Γ΄ ΓΕΛ*, τόμος Β, Αθήνα (Πατάκης).
- Ross, W. D. (1993), *Αριστοτέλης*. Αθήνα (MIET).
- Schofield, M. (1997), *Η Στωική ιδέα της πόλης*, Αθήνα (MIET).
- Sharples, R.W. (2002), *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, Αθήνα (Θύραθεν)
- Τσάτσος, Κ. (1970), *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα (Εστία).
- Watson, G. (1971), «The Natural Law and Stoicism», στο Long. A. (ed) *Problems in Stoicism*, London, σ. 216-238
- Windelband, W. – Heimsoeth, H. (1991), *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τόμος Α΄, Αθήνα (MIET)
- https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/filosofia/index.html
- <https://aristotelistes.cti.gr/>

- <http://www.study4exams.gr/>
- <http://iep.edu.gr/el/trapeza-thematon-arxiki-selida>
- <http://www.kee.gr/html/themata.php>